

JOHANN BÖHM (1895–1952). PŘEDPOKLADY, ZVRATY A ÚSKALÍ KARIÉRY ČESKONĚMECKÉHO CHEMIKA V PROMĚNÁCH POLITICKÝCH REŽIMŮ

JIŘÍ PEŠEK

JOHANN BÖHM (1895–1952). ASSUMPTIONS, REVERSALS, AND PITFALLS IN THE CARRIER OF CZECH GERMAN CHEMIST ACROSS CHANGING POLITICAL REGIMES

Johann (Jan) Böhm (1895–1952) was a Czech German chemist specialising in x-ray analysis of crystals. After gathering experience at elite institutions in Berlin and Freiburg im Breisgau, he was in 1935 appointed the head of the department of physical chemistry at the Faculty of Natural Sciences of the German University in Prague. During the war, Böhm was in charge of three merged institutes of physical chemistry (at the German University and the German Technical University). He was active in photochemistry and photography, and, through ‘guests’ – including the famous Czech polarography inventor Heyrovský – participated in war research. After the war, Böhm redefined (with the help of both Czech and Austrian friends) his war activities and acquired the status of an anti-fascist fighter and resistance movement member, meaning that he was not forcefully resettled to Germany. He became active in industrial research, working in Rybitví near Pardubice, and died shortly before he was supposed to transfer into the new Czechoslovak Academy of Sciences. Based on a critical archive research, this study aims at identifying the post-war intentional misinformation and later myths about Böhm’s activities. In conclusion, he is presented as a subjectively non-political technocrat and manager who managed to function with fast-changing regimes without feeling any need for a deeper reflection.

Keywords: Johann (Jan) Böhm (1895–1952) – chemistry – x-ray analysis of crystals – Faculty of Natural Sciences of the German University in Prague – photochemistry – photography – Jaroslav Heyrovský

DOI: 10.14712/23365730.2024.35

Fyzikální chemik Johann či posléze Jan Böhm, v letech 1935–1945 profesor pražské Německé univerzity, patří k vědeckým osobnostem, jimž byla v posledním čtvrtstoletí opakovaně věnována badatelská pozornost. Více než – na krátké období druhé poloviny 20. let omezené – mimořádné vědecké výsledky přitahoval pozornost autorů Böhmův dramatickými peripetie se vyznačující životní příběh a samozřejmě jeho spolupráce a přátelství s nositeli Nobelovy ceny Georgem von Hevesy, resp. zejména s Jaroslavem Heyrovským, které mělo opakovaně zásadní význam pro kariéry obou mužů. Heyrovským v dramatickém roce 1952 účelově zkoncipovaný a realitu jen velmi rámcově odrážející Böhmův nekrolog zůstal kupodivu až dodnes určujícím textem pro líčení a hodnocení života tohoto zajímavého chemika a s odkazem na novou literaturu dodejme uměleckého fotografa.

Jaké tedy máme důvody, pomíneme-li snahu o rutinní zpracování života a díla všech významnějších profesorů pražské alma mater, zabývat se tímto krystalografem

a průkopníkem použití rentgenografických metod ve fyzikální chemii? Při kladení výzkumných otázek vyjděme možná od konce Böhmovy života: Jak si vysvětlíme, že korespondujícím členem ČSAV byl roku 1952 jmenován vědec, který za předchozích dvacet let publikoval celé tři odborné příspěvky, z toho nejméně dvakrát pouze spolupodepsal práci, zpracovanou u něj jako disertaci? V čem vlastně spočíval jeho vědecký význam? A jak to, že byl při zakládání ČSAV povolán na místo vedoucího laboratoře (a uvažován jako ředitel celého ústavu) člověk, který svoji mimořádnou profesuru dostal v Německu rok po převzetí moci nacisty a pražský ordinariát obdržel na nacifikované a „rasově očištěné“ Německé univerzitě dva roky po okupaci Československa, resp. po zavření českých vysokých škol? Proč vlastně nebyl jako všichni ostatní profesori Německé univerzity „odsunut“, nýbrž uznán za „odbojáře“?

Otázek se však kolem Johanna Böhma kupí více. Relativně bohatě dochovaný osobní pramenný materiál a zejména prameny subjektivní povahy (celá řada jeho postupně se proměňujících, bohužel většinou nedatovaných, životopisů, početná korespondence s Jaroslavem Heyrovským) umožňují korigovat etablované líčení jeho meziválečného a válečného působení a zejména otevírají zajímavý pohled na poválečné období. To sice pro Böhma nebylo vědecky produktivní dobou, peripetie jeho příběhu však zajímavě osvětlují poválečné poměry.

Pramenné bádání o Böhmově cestě životem i vědou, jehož výsledky tu budou prezentovány, je součástí většího projektu o německé akademické chemii ve střední Evropě od konce 19. století do roku 1945. Böhmovi se ovšem již na přelomu století objevitelsky věnoval na základě archivního materiálu Archivu AV ČR Václav Podaný.¹ Na něj navázal roku 2009 studií o vztahu Heyrovského a Böhma v poválečném období, tedy o Böhmově působení v Praze a Rybitví, Jiří Jindra, který parafrázoval jejich v archivu AV ČR dochovanou korespondenci.² Zmíněné práce, bohužel, heuristicky zůstaly prakticky jen u materiálu pozůstalostí ve zmíněném archivu. Nového impulsu se mému zájmu o Johanna Böhma dostalo zveřejněním jeho výpravné biografie z pera Ivany Lorencové a kolektivu.³ Ta jednak upozornila na další prameny, tedy zejména další část pozůstalosti, uložené v Archivu AV ČR, jednak s oporou ve fotografickém materiálu Archivu NTM a Muzea hl. města Prahy položila velký důraz na Böhmovy fotografické aktivity a záslužně (s množstvím kvalitních reprodukcí) představila Böhma veřejnosti jako nadšeného a zajímavého fotografa. Nadále však stranou pozornosti zůstaly prameny v Národním archivu Praha a v Archivu univerzity ve Freiburgu im Breisgau, které jsem měl možnost zkoumat.

To, co zatím v dosavadní literatuře přetrvává, je nekritické převzetí obrazu Böhmovy kariéry, zejména válečného období, kdy Böhme ve svém ústavu na Německé univerzitě úzce spolupracoval s Jaroslavem Heyrovským,⁴ který byl oběma vědci účelově zkoncipován

¹ Václav PODANÝ, *Jan Böhm po druhé světové válce. Německý vědec v poválečném Československu*, in: Blanka Zilinská – Petr Svobodný (edd.), *Věda v Československu v letech 1945–1953*, Praha 1999, s. 487–497; TÝŽ, *Jaroslav Heyrovský (1890–1967) Chemiker und Johann Böhm (1895–1952) Chemiker. Schicksale zweier Wissenschaftler*, in: Monika Glettler – Alena Míšková (Hgg.), *Prager Professoren 1938–1948. Zwischen Wissenschaft und Politik*, Essen 2001, s. 543–568.

² Jiří JINDRA, *Jaroslav Heyrovský a Jan (Johann) Böhm*, *Chemické listy* 103, 2009, s. 894–897.

³ Ivana LORENCOVÁ – Tomáš ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhm – chemik a fotograf*, Praha 2020. Kritickou recenzi této krásné knihy jsem publikoval v Pražském sborníku historickém L, 2022, s. 258–266.

⁴ Posouzení Heyrovského postavení, charakteru činnosti a vztahu s okupační mocí v letech 1939–1945, které v dosavadní literatuře v podstatě plně a nekriticky akceptuje geniálním chemikem nabídnutá vysvětlení z roku

v bezprostředně poválečných týdnech, měsících a letech, naposled v Heyrovským napsaném nekrologu z roku 1952 a je bez přezkoumání přebírán prakticky dodnes. V předkládané studii nejde o vykreslení „černé“ varianty obrazu „velkého vědce, antifašisty a odbojáře“, nýbrž o pokus poněkud realističtěji postihnout Böhma jako vědce i člověka, ne právě snadno a nadto ne vždy reflektovaně hledajícího cestu v dramatických vírech první poloviny 20. století. Vzhledem k tomu, že téma není obecně známé, nemá smysl pouze vést polemiku s dosavadní literaturou, nýbrž je třeba pokusit se nabídnout nezávislý portrét této nesporně zajímavé osobnosti i namnoze komplikovaných situací, s nimiž se musela vypořádat.

Johann Böhm se narodil v jihočeských Českých Budějovicích v německé zaměstnanecké rodině. Svůj životopis (podepsaný ve Freiburgu im Breisgau 15. září 1931), který připojil k žádosti o místo mimořádného profesora fyzikální chemie na pražské Německé univerzitě, začíná větou: „*Ich bin am 21. I. 1895 in Budweis als Sohn deutscher, katholischer Eltern geboren.*“⁵ Maturoval na budějovickém německém státním gymnáziu v roce 1913. Již od roku 1912 se spolu se starším bratrem Albinem aktivně a zřejmě na poměrně vysoké odborné úrovni zabýval fotografováním. Od podzimu 1913 studovat Böhm chemii na Německé vysoké škole technické (*Deutsche Technische Hochschule*) v Praze. V roce 1915 byl povolán do pole jako zeměbravec (narukoval do Chebu k c.k. Landwehr Infanterie Regiment Budweis Nr. 29).⁶ Záhy byl na ruské frontě raněn a po vyléčení roku 1917 přeškolen na meteorologa. Na stanici na vrchu Vojak v pohoří Monte Magiore (chorvatsky Učka)⁷ neda-leko od Rijeky pak Böhm ve výši 1400 metrů strávil v meteorologické službě bezmála rok až do demobilizace koncem října 1918. Vedle provádění meteorologických měření tu pilně lyžoval a fotografoval.⁸

Po válce a návratu do Prahy přešel Böhm z Německé techniky na filozofickou fakultu pražské Německé univerzity. Zaměřil se tam na fyzikální chemii, kterou studoval v letech 1918–1920 u profesora Viktora Rothmunda. Pod jeho vedením také získal v roce 1922 doktorát na základě práce o pohyblivosti vody v zeolitech.⁹

1945, zůstávají mimo prostor této studie. Kritéria kolaborantství, v roce 1945 namnoze omezená na otázku, zda dotyčný zdravil zdviženou pravicí a nosil „nacistický odznak“, se v mezinárodní literatuře již poněkud posunula.

⁵ Srovnej: Národní archiv Praha (dále NA), fond Ministerstvo školství a národní osvěty (dále MŠANO), Osobní spis Jan Böhm, 4 II 5, č. 64.062/31, s. 49. Odborná literatura však uvádí, že jeho matka Marie Vondrušková byla Češka z Třeboně a že Johann Böhm byl vychováván dvojjazyčně, resp. že musel na přání svého otce Johanna Nepomuka Böhma, zaměstnance českobudějovické Obchodní komory (Handelskammer), navštěvovat německé školy. Srovnej: Dieter HOFFMANN, *Johann (Jan) Böhm (1895–1952) Chemiker. Gelehrter in drei Regimen*, in: M. Glettler – A. Mišková (Hgg.), *Prager Professoren 1938–1948*, s. 525–541, zde s. 525; V. PODANÝ, *Jaroslav Heyrovský*, s. 543. Obě studie vycházejí z archivních pramenů, především však – a to situaci komplikuje – z neúředních pramenů z poválečného období. Sám Böhm, který v poválečných letech dobře psal česky, se o svém údajném „částečném českém původu“ až do jara 1945 nikdy nezmiňoval. Srovnej též: I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhm*, s. 21–28.

⁶ Tamtéž, s. 31.

⁷ Dnes v Chorvatsku.

⁸ Tamtéž, s. 32–37.

⁹ Jeho disertace *Versuche über zeolitische Wasserbindung*, vedená Rothmundem a oponovaná Hansem Meyerem, zůstala nepublikována. Toto téma patřilo do výzkumného komplexu, zpracovávaného Rothmundem a jeho žáky v letech okolo roku 1920. Srovnej: *Disertace pražské univerzity*, II, Praha 1965, s. 143, č. 122. Nevím, na jakém základě Heyrovský v nekrologu usoudil, že Böhm práci „vypracoval na základě svých studií roentgenografických“. Nic tomu nenavzděčuje. S rentgenografickými studiemi začal jednoznačně později.

Již před dokončením studií odešel Böhlm do Berlína, kde od roku 1921 do října 1926 pracoval jako asistent Fritze Habera v elitním Ústavu císaře Viléma (KWI) pro fyzikální chemii a elektrochemii v Berlíně-Dahleml. Zde se seznámil s širokou škálou témat z oblasti anorganické, fyzikální a koloidní chemie; zejména se tu však probudil jeho zájem o krystalografii.¹⁰ Ještě v Berlíně Böhlm poprvé zkoumal „přechod z amorfního do krystalického stavu v koloidních roztocích a sraženinách pomocí radiometrické metody Debye–Scherrer“.¹¹ Tento směr výzkumu koloidních kovů – v některých ohledech blízký metalurgii – mu byl v rámci fyzikální chemie v této době i později zjevně blízký.¹² Jeho „výzkumy porovnávaly rentgenové obrazy vysrážených hydroxidů hliníku a železa s rentgenovými obrazy přirozeně se vyskytujícími hydroxidů těchto dvou kovů“.¹³ Jedním z výsledků jeho třídění minerálů skupiny „bauxit“ byla specifikace tonerdemonohydrátu,¹⁴ který byl – „na základě návrhu J. de Lapparenta“ – následně nazván „boehmit“.

Böhlm se v Haberově ústavu pohyboval ve vybrané společnosti nejlepších mladých fyzikálních chemiků a fyziků své doby. V tomto prostředí nejen prohloubil svůj vztah s bývalou pražskou spolužačkou Emilií Schalek, s níž se nakonec oženil, ale navázal také řadu plodných vědeckých přátelství. Pro jeho budoucnost měla zvláštní význam spolupráce s maďarsko-židovským fyzikem a později také ekonomem a filozofem Michaellem Polanyim, který v té době vedl Haberovo oddělení rentgenové krystalografie.¹⁵

Pro budoucnost ještě významnější se však ukázalo setkání se čtyřicetiletým, již mezinárodně slavným maďarsko-židovským radiochemikem Georgem von Hevesym.¹⁶ Ten (zahrnut snad třemi nabídkami profesur zároveň) přijal v roce 1925 volbu na osířelou profesuru fyzikální chemie ve Freiburgu im Breisgau a následně vyjednal s tamní fakultou masivní navýšení prostředků pro modernizaci fyzikálně-chemického ústavu. Böhlm mu

¹⁰ Böhlm se v KWI podílel na Haberově ne zcela úspěšném výzkumu možnosti získávání zlata z mořské vody. Ze čtyř Böhlmových, ve Freiburgu realizovaných krystalografických studií je zde třeba zmínit alespoň nejrozsáhlejší práci: Johann BÖHM, *Röntgenographische Untersuchung der mikrokristallischen Eisenhydroxydminerale*, Zeitschrift für Kristallographie 68, 1928, s. 567–586.

¹¹ K metodě zkoumání „interference náhodně orientovaných částic v rentgenovém světle“, kterou vyvinuli Peter Debye a Paul Scherrer a která byla publikována v roce 1916, srovnej: Peter KASTEN, *Strukturaufklärung von Kristallpulver – Hundert Jahre Debye-Scherrer-Verfahren*, Physik in unserer Zeit 46, 2015, s. 174–179. Použitý citát pochází ze zprávy pražské komise pro obsazení profesury z 20. dubna 1931. NA, f. MŠANO 4 II 5, k. 8, č. 64.063/1931.

¹² Johann BÖHM – Hans NICKLASSEN, *Ueber amorphe Niederschläge und kristallisierte Sole*, Zeitschrift für anorganische Chemie 132, 1925, s. 1–9; Johann BÖHM, *Ueber Aluminium und Eisenhydroxyde*, Zeitschrift für anorganische Chemie 149, 1925, s. 203–216; TÝŽ, *Ueber Verklümmen einiger Metalloxyde*, tamtéž, s. 217–222; a společně s budoucím nositelem Nobelovy ceny: Johann BÖHM – Hassel ODD, *Die Kristallstruktur des Calciumsilicids CaSi₂*, tamtéž, s. 152–164.

¹³ Takto charakterizovala pražská výběrová komise jeho práci v roce 1931.

¹⁴ Johann BÖHM, *Über Aluminium und Eisenhydroxyde*, Zeitschrift für anorganische und allgemeine Chemie 149, 1925, s. 203–216.

¹⁵ Srovnej: Mary Jo NYE, *Michael Polanyi and His Generation: Origins of the Social Construction of Science*, Chicago 2011. Dále srovnej: Klaus BENEKE, *Hermann Franz Mark (03.05.1895 Wien – 06.04.1992 Austin USA)*, *Mitbegründer der Polymerwissenschaften*, in: Týž, *Biographien und wissenschaftliche Lebensläufe von Kolloidwissenschaftlern, deren Lebensdaten mit 1995 in Verbindung stehen*. Beiträge zur Geschichte der Kolloidwissenschaften VII. Mitteilungen der Kolloid-Gesellschaft 1998, s. 127–132, zde s. 130n.

¹⁶ K nositeli Nobelovy ceny Georgu von Hevesy (de Hevesy György) srovnej: George de Hevesy – Biographical. Nobelprize.org. Nobel Media AB 2013, <http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/chemistry/laureates/1943/hevesy-bio.html> (8. 6. 2023), a Siegfried NIESE, *Georg von Hevesy 1885–1966. Wissenschaftler ohne Grenzen*, Münster 2009.

zřejmě počátkem roku 1926 poslal soubor separátů svých studií a posléze i další výsledky své práce, včetně rentgenových fotosnímků, zachycujících struktury analyzovaného materiálu.¹⁷ Od března 1926, kdy se oba muži setkali v Berlíně, se mezi nimi rozproudila čilá vědecká korespondence. V červnu 1926 byl Böhmm Hevesym pozván do Kodaně do laboratoře Nielse Bohra (Ústav teoretické fyziky), „aby se seznámil s tamními rentgenové spektroskopickými pracemi“.¹⁸ Hevesy (po získání také dodatečných prostředků pro vybavení laboratoře od Rockefellerovy nadace) podepsal 1. října 1926 smlouvu s freiburskou univerzitou a jak vědecky, tak především technicky zdatného Böhmma vzal s sebou jako svého asistenta.¹⁹

Na univerzitě ve Freiburgu po boku George von Hevesy

Od 1. listopadu 1926 pracoval Böhmm ve Fyzikálně-chemickém ústavu ve Freiburgu a byl mimo jiné pověřen rozšířením laboratoře pro rentgenoskopii.²⁰ Hevesy stávající ústav velkolepě vybudoval. Etabloval několik laboratoří, vytvořil sbor asistentů a návazně dalších sil, dílem vybraných z doktorandů. Nesmírně empatický a přátelsky vystupující Hevesy záhy dirigoval tým o třiceti pracovnících.²¹ Böhmm měl postavení prvního asistenta (v Rakousku by se této posici řeklo „adjunkt“) a vedoucího rentgenologické laboratoře.

První roky na přírodovědecké a matematické fakultě ve Freiburgu byly obdobím velmi úzké spolupráce mezi Hevesym a Böhmmem v oblasti kvantitativní rentgenoskopie.²² Böhmmova habilitace na téma „rentgenoskopický výzkum kysličníků železa“,²³ kterou úspěšně dokončil v roce 1928, se však ještě týkala spíše jeho berlínského výzkumu na pomezí chemie, fyziky a mineralogie (v různých univerzitních materiálech i v Hevesyho korespondenci figuruje jako „rentgenograf a mineralog“). Georg von Hevesy charakterizoval v roce 1928 při habilitačním řízení jeho výkon pochvalnými slovy: „Pokračuje v řadě krásných výzkumů o povaze hydroxidů, J. Böhmm ve své habilitační práci zkoumá chemickou povahu

¹⁷ Tuto intenzivní přípravnou fázi pozdější spolupráce Böhmma s Hevesym dosvědčuje rozsáhlá korespondence z roku 1926. K počátkům kooperace obou vědců srovnej dopisy od 9. března do června 1926. Masarykův ústav a Archiv AV ČR (dále MÚA), fond Jan Böhmm I c.

¹⁸ Srovnej životopis z 15. září 1931, který Böhmm zaslal spolu s ostatními dokumenty ministerskému radovi Dr. Havelkovi z pražského ministerstva školství jako součást žádosti o nástupnictví Viktora Rothmunda. NA, f. MŠANO 4 II 5, k. 8, č. 64.063/1931.

¹⁹ Srovnej: S. NIESE, *Georg von Hevesy*, s. 183–192. Ke vztahu Hevesyho a Böhmma srovnej též: D. HOFFMANN, *Johann Böhmm*, s. 526.

²⁰ Srov. zápis ze schůze profesorského sboru přírodovědecké fakulty z 23. listopadu 1928, kde byla formulována žádost profesorského sboru ministru kultu a vyučování „die notwendige bauliche Erweiterung des Physikalisch-Chemischen Instituts zu bewilligen“. Universitätsarchiv Freiburg, fond B 24, Personalialia, Nr. 326, Böhmm Johann von Budweis.

²¹ S. NIESE, *Georg von Hevesy*, s. 204.

²² Georg von HEVESY – Johann BÖHMM, *Die quantitative Bestimmung des Tantal auf röntgenspektroskopischem Wege*, Zeitschrift für anorganische Chemie 164, 1927, s. 69–80; především ale velká studie v ústředním, Haberem, Einsteinem a Westphalem vydávaném časopise: Georg von HEVESY – Johann BÖHMM – Alfred FÄSSLER, *Quantitative röntgenoskopische Analyse mit Sekundärstrahlen*, Zeitschrift für Physik 63, 1930, s. 74–105.

²³ Tak se práce jmenuje v Böhmmově žádosti o habilitaci. V protokolu děkana však stojí: *Die kristallographische Struktur der Eisenoxyde*. Práce byla publikována pod názvem sjednocujícím obě varianty: *Röntgenographische Untersuchung der mikrokristallinen Eisenoxydminerale*, Zeitschrift für Kristallographie 68, 1928, s. 567–587.

a agregátní strukturu minerálů hydroxidů železa.²⁴ Habilitační přednášku Böhm přednesl na téma chemické luminiscence.

Georg von Hevesy byl ve světové vědě známou osobností a byl opakovaně zván k přednáškám nebo delšímu hostování i do vzdálených zemí. Böhm ho mohl od úspěšné habilitace zastupovat ve vedení ústavu i ve výuce. Stalo se tak například v letním semestru 1929 a v zimním semestru 1930/31.²⁵ Je ovšem zřejmé, že tato (jinak jeho kariéru podporující) dodatečná pracovní zátěž spolu s rozsáhlými organizačně-technickými úkoly v ústavu zpomalovala Böhmův vlastní výzkum. Jeho pověst technicky brilantního pracovníka, nadaného organizátora a oblíbeného učitele proto hrála v jeho další kariéře od počátku 30. let důležitější roli, než jen nevelký počet opravdu zveřejněných vědeckých publikací (ve Freiburgu i Praze zůstala kupodivu řada jím započatých studií nedokončena). Tak tomu bylo nakonec i v případě jeho jmenování do Prahy.

Pražská profesura

Pražská německá přírodovědecká fakulta ztratila v roce 1927 nečekaně, v důsledku infarktu, skvělého, mezinárodně dobře zasíťovaného profesora fyzikální chemie Viktora Rothmunda. Následná jednání o znovuobsazení jeho katedry se táhla celých osm let. Jedním z hlavních důvodů bylo, že odborníci, považovaní fakultou za ideální a jí také oslovení (profesor pražské německé techniky Gustav Hüttig, frankfurtský soukromý docent Karl Friedrich Bonhoeffer a stuttgartský profesor Arthur Simon) nakonec dali – i za podmínky proměny katedry z dosavadní mimořádné v profesury v ordinariát – přednost jiným, finančně i technicky lépe vybaveným místům a ministerstvem preferovaný kandidát, brněnský soukromý docent Josef Holuta, byl fakultou odmítnut jako odborně nezpůsobilý. Dalším důvodem byla jistě skutečnost, že jak fakulta, tak i ministerstvo mohly v podstatě dobře žít s levným provizoriem (v tomto případě se zastupováním profesury Rothmundovým asistentem Carlem Ludwigem Wagnerem, který byl v tomto kontextu povýšen do hodnosti mimořádného profesora).²⁶

V roce 1931 se však fakultě i ministerstvu začalo rýsovat řešení v podobě přihlášky pětaticetiletého soukromého docenta z Freiburgu a československého občana (to bylo vždy

²⁴ Srovnej: Georg von HEVESY, *Begutachtung der Habilitationsschrift von J. Böhm*, Universitätsarchiv Freiburg, Bestand f. B 24, Personalía, Nr. 326, Böhm Johann von Budweis. Děkan fakulty, prof. Gustav Mie, věhlasný fyzik, poznamenal ve svém vyjádření o Böhmově žádosti o habilitaci v tomtěž úředním spise z 15. června 1928, že žadatel předložil spolu s habilitační prací také 10 separátů svých vědeckých prací a má ještě zaplatit poplatek 100 Marek. Kompletní Böhmova bibliografie byla publikována in: I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhm*, s. 289. Dvanáct z jeho celkem dvaceti odborných publikací bylo zveřejněno v pětiletí šťastné spolupráce s Hevesym v letech 1927–1931.

²⁵ Roku 1929 tak dostal Hevesy od univerzity dovolenou na cestu do Kapského Města, aby tam „držel úvodní přednášku na sjezdu britských přírodovědců“, a dodejme: také dostal čestný doktorát. V roce 1930/31 obdržel dovolenou, aby „měl hostující přednášky na amerických a japonských univerzitách“, konkrétně byla jmenována Cornell-University in Ithaca. Srovnej také Dieter HOFFMANN, *Georg von Hevesy und Johann Böhm. Die Beziehungen beider Gelehrter im Spiegel ihres Briefwechsels*, *Technikatöténeti Szemle* 18, 1990/91, s. 9–21. S. NIESE, *Georg von Hevesy*, s. 211, uvádí s oporou v Hevesyho korespondenci také univerzity Toronto, Harvard, Pasadena, Stanford a Berkeley.

²⁶ Srovnej dopis ministerského rady dr. Havelky Přírodovědné fakultě Německé univerzity z 24. 9. 1931. NA, f. MŠANO 4 II 5, č. 137 155/1931.

prioritou ministerstva) Johanna Böhma. Mezinárodně zkušený vědec, žák Rothmundův, Haberův a Hevesyho, se jevil velmi slibně. Fakultní komise pověřená řešením Rothmundova nástupnictví, se po podrobném rozboru, proč je Böhm nejlepším řešením pro tuto katedru, vyslovila, že výsledkem je naprostá parita kvality prof. Wagnera (v ohledu výuky, provozu ústavu i zkoušek) s Böhmem, doporučovaným k přijetí.²⁷ Pro pražskou univerzitu byl zajímavý především jako nositel některých technických novinek.²⁸ Zdá se, že významnou roli hrála zejména jeho inovace a technická realizace Weissenbergova rentgenogoniometru, zjišťujícího strukturu otáčejícího se krystalu.²⁹

Böhmová jednání s pražskou fakultou a s ministerstvem školství se však táhla – v neposlední řadě i s ohledem na úsporná opatření v rámci propuknuvší světové hospodářské krize. V důsledku převzetí moci nacisty v Německu v lednu 1933 se však mezi tím změnila situace také na freiburské straně: Zákon o obnově státního úřednictva (Das Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums) ze 7. dubna 1933 umožnil mimo jiné odvolat „židovské“ (ve výměru tzv. norimberských zákonů) státní zaměstnance, tedy i profesory, z jejich míst. Toto opatření, které nebylo prováděno překotně, zato ale důsledně, se přinejmenším perspektivně dotýkalo i úspěšného a světově proslulého profesora Georga von Hevesyho.³⁰ Ve Freiburgu se 21. dubna 1933 stal rektorem slavný filosof a radikální člen NSDAP Martin Heidegger, který obratem zahájil pokus o prosazení vůdcovského principu místo akademické samosprávy, dále o příkladnou nacifikaci a tedy i „odžidovštění“ nejen freiburské univerzity, ale celého německého akademického školství.³¹

Hevesy velmi přesně odhadl, kam se bude v Německu ubírat vývoj pod novým režimem, a s ohledem na budoucnost svých dětí se proto roku 1934 definitivně rozhodl odejít z milovaného Freiburgu do vlasti své manželky, do Dánska,³² konkrétně pak do Bohrovy laboratoře v Kodani. Již 10. dubna 1933 se proto nechal převést na dlouhodobou

²⁷ V následujícím výkladu se opírám o Böhmův dotazník z 16. listopadu 1935 v Archivu UK (dále AUK), fond Přírodovědecká fakulta Německé univerzity v Praze (dále PĚF NU), personální dotazník Johann Böhm, k. 40, i. č. 499, a o materiál: NA, f. MŠANO 4 II 5, č. 103 250/30 a 137 155/1931.

²⁸ Srovnej řadu jeho spíše technicky než přímo chemicky zaměřených prací: Johann BÖHM – Stefan von BOGDANDY – Michael POLANYI, *Über eine Methode zur Herstellung molekularer Gemenge*, Zeitschrift für Physik 40, 1926, s. 211nn.; Johann BÖHM, *Eine Röntgenapparatur für Kristallographische Untersuchungen im chemischen Laboratorium*, Kolloidzeitschrift 42, 1927, s. 285–287; TÝŽ, *Unter Vakuum verschiebbare Antikathode für zerlegbare Röntgenröhren*, Zeitschrift für Physik 70, 1931, s. 70n. Celá řada dalších Böhmových výzkumů z této doby ovšem zůstala – většinou navždy – nedokončena. Zřetelně to vyplývá z Böhmem pražské fakultě zaslaného komentovaného seznamu devíti jeho studií, které byly roku 1934 „ještě neuveřejněny“ – tedy údajně se nacházely buď v tisku nebo nebyly ještě dopracovány. Srovnej NA, f. MŠANO 4 II 5, č. 142 945/34.

²⁹ Johann BÖHM, *Das Weissenbergsche Röntgenoniometer*, Zeitschrift für Physik 39, 1926, s. 557–561. Přístroj zkoncepoval počátkem 20. let rakouský, v Berlíně na KWI působící fyzik, odborník na tekuté stavy hmoty, Karl Weissenberg (autor Weissenbergova procesu a čísla). Böhm problematiku dále promyslel a přístroj s pomocí mechanika Ericha Lutze sestavil a vyzkoušel v laboratorní praxi.

³⁰ Srovnej: Helmut MAIER, *Chemiker im ‚Dritten Reich‘. Die Deutsche Chemische Gesellschaft und der Verein Deutscher Chemiker im NS-Herrschaftsapparat*, Weinheim 2015, s. 622, kde je důraz položen na arizaci členstva Deutsche Chemische Gesellschaft coby hlavní úkol pro zglajchšaltování celého oboru.

³¹ Eckhard JOHN – Bernd MARTIN – Marcus Maximilian MÜCKE – Hugo OTT, *Die Freiburger Universität in der Zeit des Nationalsozialismus*, Freiburg i. Br. 1991; případně Bernd MARTIN, *Die Universität Freiburg in Breisgau im Jahre 1933. Eine Nachlese zu Heideggers Rektorat*, Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 136, 1988, s. 445–477. Souborně k tehdejší situaci německých vysokých škol srovnej: Jiří PEŠEK, *Ve znamení kontinuity: nad novou literaturou k dějinám německých a rakouských univerzit let 1933–1945(1950)*, AUC-Studia territorialia 3, 2001, Studia germanica et austriaca, Praha 2002, s. 151–188.

³² Srovnej: S. NIESE, *Georg von Hevesy*, s. 246. Hevesyho dopis přáteli, z univerzity v Königsbergu propuštěnému profesoru Fritz Panethovi, z 8. srpna 1933.

dovolenou.³³ Freiburská univerzita se ovšem obávala silně negativního mezinárodního ohlasu Hevesyho odchodu a pokoušela se slavného badatele přemluvit, že mu jako cizinci a nadto jen židovskému míšenci odejmutí profesury nehrozí. Hevesy nicméně v červnu 1934 podal definitivní žádost o propuštění z badenské státní služby a odešel „po vzájemné dohodě“ s univerzitou.³⁴

Prozatímním ředitelem Fyzikálně-chemického ústavu byl za této situace jmenován osvědčený Johann Böhm, který byl pro tuto funkci již s předstihem 16. ledna 1934 vybaven mimořádnou profesurou (nebyla spojena s přijetím státní služby, což Böhmovi umožnilo ponechat si československé občanství).³⁵ Jmenování ředitelem ústavu i mimořádným profesorem svědčilo o Böhmově poměrně silné pozici uvnitř fakulty, a to i v nových poměrech. Zároveň však lze tento krok chápat jako pragmatické opatření fakulty: konečkonců někdo musel převzít vedení disertačních prací, zadaných Hevesy a také řídit pokračující práce na modernizaci ústavu, jemuž na to dále plynuly peníze z Rockefellerovy nadace. Toto povýšení také nepochybně posílilo Böhmovu pozici při jednáních s Prahou, kde usiloval o proměnu profesury fyzikální chemie z mimořádné na řádnou.

Böhmova situace ve Freiburgu po převzetí moci nacisty nebyla nejspíše ani příjemná, zejména však ani slibná. Přísně nacistické kruhy ve vedení univerzity ho například vnímaly jako dlouholetého spolupracovníka a spoluautora židovských akademiků, resp. Haberova a Hevesyho „protěže“.³⁶ Böhm by samozřejmě býval mohl tuto minulost rychle „překrýt“ intenzivním politickým angažmá, například vstupem do SA nebo dokonce (což preferovali etablovaní akademici!) do SS. Pro československého občana s ambicemi stát se (řádným) profesorem v Praze byl však takový krok v podstatě vyloučen.³⁷ Znamenalo by to vzdát Prahu a rozhodnout se pro kariéru v Hitlerově Německu. Navíc po masovém přílivu oportunistických tzv. „Märzgefallenen“, přihlásivších se po Hitlerově „převzetí moci“ do NSDAP, došlo již v roce 1933 ke zmrazení dalšího přijímání.³⁸ Strana měla zůstat poměrně úzce elitní. U vědecko-technických elit masové členství nenárokovala.³⁹ Böhm se tedy rozhodně

³³ Tamtéž, s. 240.

³⁴ Tamtéž, s. 242.

³⁵ Srovnaj osobní dotazník Johanna Böhma z 16. listopadu 1935. AUK, f. PfF NU, osobní dotazník Johann Böhm, k. 40, i. č. 499.

³⁶ Böhm společně s Hevesy publikoval tři podstatné studie: Georg von HEVESY – Johann BÖHM, *Röntgenspektroskopische Bestimmung des Ebioms*, Zeitschrift f. anorganische und allgemeine Chemie 164, 1927, s. 69–75; TITÍŽ, *Die quantitative Bestimmung des Tantals auf röntgenspektroskopischem Wege*, tamtéž, s. 164–170; TITÍŽ – Alfred FAESSLER, *Quantitative röntgenspektroskopische Analyse mit Sekundärstrahlen*, Zeitschrift f. Physik 63, 1930, s. 74–98.

³⁷ V tomto smyslu je pochybné, zda lze Böhmovo odmítnutí vstoupit do SA, které zmínil Hevesy v dopise Heyrovskému z 13. října 1934, vnímat jednoznačně jako politické odmítnutí, jak činí D. HOFFMANN, *Johann Böhm*, s. 527.

³⁸ Srovnaj: Jürgen W. FALTER, *Die ‚Märzgefallenen‘ von 1933. Neue Forschungsergebnisse zum sozialen Wandel innerhalb der NSDAP-Mitgliedschaft während der Machtergreifungsphase*, Geschichte und Gesellschaft 24, 1998, s. 595–616; Wolfgang BENZ (Hg.), *Wie wurde man Parteigenosse? Die NSDAP und ihre Mitstreiter*, Frankfurt a. M. 2009, zde zejména: Juliane WETZEL, *Die NSDAP zwischen Öffnung und Mitgleidersperre*, s. 76–89.

³⁹ H. MAIER, *Chemiker im ‚Dritten Reich‘*, s. 622, výslovně upozorňuje, že roku 1933 vedení NSDAP a osobně Hitler v tomto rámci odmítlo právě pro techniky a chemiky pokládat členství ve straně jako hlavní kritérium při obsazování vedoucích funkcí: „Stačilo stát na pozicích nacionálně socialistického státu a zastávat vedoucí pozice. [...] Princip ‚odbornost bez členství ve straně‘ významně přispěl k úspěchům v oblasti autarkizace a zbrojení.“

nedostal pod přímý politický tlak, ale jeho šance na získání ordinariátu ve Freiburgu byly za těchto podmínek velmi malé.⁴⁰

Od počátku jednání s pražskou fakultou, přesněji od roku 1932, byl Böhm v písemném kontaktu se stejně starým pražským profesorem fyzikální chemie na Karlově univerzitě, Jaroslavem Heyrovským.⁴¹ Oba muži patřili k téže mezinárodní, vzájemně se podporující badatelské komunitě fyzikálních chemiků, profesorů a jejich žáků nebo chráněnců. Je tedy možné, že vliv Heyrovského, respektive jeho otce, starého profesora práv, Ladislava Heyrovského, který byl v dobrých vztazích s prezidentem Masarykem, nakonec napomohl získat pro Böhma kýžené pražské místo. Dne 26. srpna 1935 byl Böhm konečně jmenován mimořádným profesorem fyzikální chemie na Přírodovědecké fakultě Německé univerzity v Praze, a to s účinností od 1. října 1935 a platem 30 600 korun ročně.⁴²

Böhm informoval o přijetí pražské profesury rektora freiburské univerzity, bezpartijního liberálně nacionálního právníka Eduarda Kerna, dopisem z 6. září 1935: „Vaše Magnificence, informoval jsem před časem rektorát, že jsem zahájil jednání o profesuru na Německé univerzitě v Praze. Nyní jsem tam byl jmenován mimořádným profesorem fyzikální chemie, a to s právní účinností od 1. října tohoto roku. Dovoluji si Vaší Magnificenci sdělit, že bych rád přijal profesuru na tak významné univerzitě, tím spíše, že se nachází v mé vlasti a že jsem tam absolvoval doktorát. S vyjádřením nejvyšší úcty zůstávám Vaší Magnificenci velmi oddaný Johann Böhm.“⁴³

Příchod do Prahy však nebyl pro Böhma právě jednoduchý. Ačkoli nebyl židovským uprchlíkem ani politickým emigrantem z nacistického Německa, přijel do Prahy uprostřed vlny „záchranných profesur“ pro vyhnané německé vysokoškolské učitele a pražští němečtí studenti ho za jednoho z nich pokládali.⁴⁴ Již koncem března 1935 se o jeho jmenování veřejně diskutovalo v denním tisku, což dokonce vedlo k interpelacím německých a českých sociálnědemokratických poslanců v československém parlamentu.⁴⁵ Böhm byl mj. „hanoben coby Žid“, proti čemuž se bránil odkazem na své potvrzení o árijském původu, které musel předložit ve Freiburgu.⁴⁶ Ale ani demokratický tisk si v této době zřejmě nedokázal představit relativně standardní přechod nežidovského a „politicky indiferentního“

⁴⁰ Proti tomuto výkladu stojí Hevesyho dopis Heyrovskému z 13. října 1934, v němž Hevesy (ze Stockholmu, ačkoliv v roce 1934 přesídlil z Německa do dánské Kodaně) intervenuje ve prospěch svého bývalého asistenta a tvrdí, že by Böhm měl v posledních letech sice šanci na místo v Německu, že ho však srdce táhlo do Čech. Srovnej edici v českém překladu Jiří KORYTA, *Jaroslav Heyrovský*, Praha 1990, s. 127n. V případě tohoto dopisu se však také může jednat o dodatečně vyrobenou písemnost z bezprostředně poválečné doby.

⁴¹ Srovnej prohlášení Johanna Böhma „O spolupráci prof. Dra. J. Heyrovského s německou univerzitou“, které sepsal 11. května 1945. Jako doklad vzájemných pozitivních vztahů může být hodnocena i Heyrovského intervence v Böhmově prospěch při jednání roku 1934 o návrhu freiburské firmy Seemann, která byla ochotna věnovat Praze nějaké přístroje, pakliže to napomůže Böhmovu odchodu z jeho freiburského místa do Prahy. Srovnej: NA, f. MŠANO 4 II, č. 148.858/34 a č. 21.121/1935, a D. HOFFMANN, *Johann Böhm*, s. 528.

⁴² Srovnej osobní dotazník z roku 1935. AUK, f. PFF NU, personální dotazník Johann Böhm, k. 40, i. č. 499, a NA, fond Ministerstvo školství a kultury (dále MŠK), osobní spis Jan Böhm, NA, f. MŠANO, č. 15225/38 – IV/3.

⁴³ Srovnej: Universitätsarchiv Freiburg, f. B 24, Personalien, Nr. 326, Böhm Johann von Budweis.

⁴⁴ Böhm v létě 1936 informoval Hevesyho, že studenti pražské NU jsou silně nacističtí. Srovnej: S. NIESE, *Georg von Hevesy*, s. 296.

⁴⁵ Srovnej: *Universitätskämpfe*, Prager Tagblatt Nr. 75 z 29. března 1935.

⁴⁶ Srovnej: D. HOFFMANN, *Johann Böhm*, s. 529.

profesora z nacistického Německa do Prahy. Šířil proto fámy o údajném vynuceném odchodu Böhma z Freiburgu k 1. dubnu 1935.⁴⁷

Böhmův nový začátek na pražské univerzitě byl oproti tomu bezproblémový. Rychle se mu podařilo zajímavě rozšířit spektrum výuky, která byla Wagnerem dosud poněkud jednostranně omezena na koloidní chemii. Věnoval například tříhodinovou základní přednášku úvodu do fyzikální chemie, resp. struktury atomů a molekul.⁴⁸ Kromě toho pořádal praktikum pro začátečníky, vypsál ovšem i úvod do vědecké práce a nabídl speciální přednášky o fotochemii a fotografii. Je třeba připomenout, že Böhm byl nejen nadšený a kvalitní fotograf, resp. amatérský filmař (již koncem 20. let natočil krátký film o katedrále ve Freiburgu), ale také – v kontextu se svou specializací na rentgenospektroskopii – zasvěcený a zkušený specialista v oboru vědecké fotografie.

Již v prvním roce jeho působení v Praze, v únoru 1936, Böhma nečekaně donutila osobní katastrofa v sousedním Chemickém ústavu, který doposud vedl velký badatel na poli organické chemie, Hans Meyer, komisařsky převzít na více než rok také vedení tohoto ohromného ústavu.⁴⁹ V této souvislosti musel pak ve spolupráci mimo jiné s Alfredem Kirpalem od března 1936 až do letního semestru 1938, kdy většinu tohoto břemene převzal Meyerův nástupce Ernst Waldschmidt-Leitz, napsat posudky na celou řadu – ještě Meyerem zadaných – disertačních prací z organické chemie.

Böhm se na přírodovědné fakultě rychle etabloval jako dobrý organizátor a všestranný, u studentů oblíbený učitel, který uměl zprostředkovat nejmodernější výzkumné metody z pomezí fyziky a chemie. Díky ministerské dotaci 60 000 korun mohl pak svoji katedru modernizovat i po technické stránce.⁵⁰ Vzhledem k tehdy ještě jednoduchosti řady aparatur („rentgenospektrograf, spektrograf podle Marka“ atd.) mohl Böhm navázat na své freiburské výzkumy za snad poněkud skromnějších podmínek i v Praze, kde se rentgenoskopii již deset let věnoval např. Heyrovského kolega, profesor české přírodovědné fakulty, fyzik Václav Dolejšek.⁵¹ Z Böhmových rentgenografických prací let 1935–1945 bohužel nevyšlo nic tiskem.⁵²

⁴⁷ Srovnej článek *Universitätskämpfe*, Prager Tagblatt z 26. března 1935, resp. následující článek s tímž titulkem v Prager Tagblatt z 29. března téhož roku, kde je oponováno studentským letákům: „[...] Všimněme si například případu Böhm, který byl ve studentském nacistickém letáku falešně označen za Žida. Je politováníhodné, že se o takových rodinných záležitostech musí veřejně mluvit, ale bylo autenticky zjištěno, že tento vědec navržený na profesora fyzikální chemie nemá mezi svými rodiči, rodiči své ženy ani svými přáteli žádné příslušníky rasy v Německu ostrakizované, je politicky zcela neangažovaný a byl 1. dubna v Německu vyhozen na dlažbu nikoli proto, že by se nějak exponoval proti vládnoucímu režimu, nýbrž v rámci všeobecné intelektuální autarkie vládnoucí v Německu, kde jsou Čechoslováci neradi viděni ve státní službě.“

⁴⁸ Srovnej: *Ordnung der Vorlesungen an der Deutschen Universität in Prag im Sommersemester 1937*, s. 47.

⁴⁹ Srovnej: Jiří PEŠEK – David ŠAMAN, *Hans Meyer – klíčová postava pražské německé univerzitní chemie první třetiny 20. století*, Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 49/1, 2009, s. 43–92, zde s. 76–86. Jednalo se o případ sebevraždy defraudanta dr. Ottokara Hally, provozního ředitele Meyerova ústavu. Profesor Meyer byl případem do té míry otfesen, že požádal o okamžité pensionování, takže se ústav ocitl bez ředitele. Nadto poté byly – opakovanými universitními ani ministerskými kontrolami neodhalené – Hallovy zpronevěry a machinace profesoru Meyerovi coby řediteli ústavu předepsány k náhradě.

⁵⁰ Srovnej: D. HOFFMANN, *Johann Böhm*, s. 530.

⁵¹ Miroslav ROZSÍVAL, *Životní cesta prof. Václava Dolejška (20. 2. 1895 – 3. 1. 1945)*, Pokroky matematiky, fyziky & astronomie 41/2, 1996, s. 89–95.

⁵² „Böhmovy vlastní výzkumné práce ve válečných letech se opět týkaly rentgenových výzkumů a fotografie: zůstaly však většinou nepublikovány, protože jeho žáci opustili Prahu v kritickém roce 1945.“ Jaroslav HEYROVSKÝ, *Obituary Prof. Jan Böhm*, Nature No. 564, 28. 1. 1953. Znamená to, že šlo o disertace, k jejichž publikované verzi by se Böhm mohl autorsky připsat.

Již v lednu 1938 byl Böhm fakultní komisí navržen ministerstvu školství na jmenování řádným profesorem fyzikální chemie. Komise sice musela v návrhu zmínit, že Böhmovi v předchozích letech nezbýval téměř žádný čas na vlastní výzkum (od roku 1931 publikoval pouze jedinou – v podstatě technickou – práci!),⁵³ ale zároveň projevila velké pochopení pro skutečnost, že „Prof. Böhmovi bránila v badatelské práci na jeho vědeckém poli mimořádná potřeba jeho působení mimo výzkum“.⁵⁴

Mnichovská krize a léta okupace

V roce 1938 však měla československá vláda příliš mnoho jiných palčivějších starostí, a tak Böhmova řádná profesura zůstala zatím nevyřízena. Vše nasvědčuje tomu, že Böhm dokázal zůstat nenápadný i během dramatických týdnů mnichovské krize. Na rozdíl od většiny svých kolegů z Německé university, kteří v září zmizeli před mobilizací do armády z republiky do Vídně nebo Mnichova a vrátili se až v průběhu zimního semestru, on zřejmě zůstal v Praze.⁵⁵ To by se dalo interpretovat jako projev jeho nepolitického či v podstatě pro-československého postoje.⁵⁶

Vzhledem ke své pozici mimořádně užitečného, nepolitického odborníka bez větších ambicí byl však Böhm nacistickými aktivisty zjevně tolerován.⁵⁷ Tak např. na seznamu z roku 1938, v němž je vyhodnocena politická spolehlivost přednášejících pražské německé univerzity a který s největší pravděpodobností sestavil pozdější Gau-Dozentenführer, mimořádný profesor Konrad Bernhauer, byl Böhm zařazen do předposlední kategorie 4 (nejnižší, pátý stupeň byl určen pro Židy, „přátele Židů“, emigranty a „přátele Čechů“).⁵⁸ Zároveň nebyla u jeho jména uvedena žádná konkrétní (pejorativní) poznámka.

⁵³ Johann BÖHM – Paul FELDMANN, *Ueber eine Anwendung des Weissenbergschen Röntgengoniometers zur Registrierung von Umwandlungsvorgängen*, Zeitschrift für physikalische Chemie 27, 1935, s. 425–429. V roce 1938 pak následoval ještě jeden článek, který Böhm podepsal jako spoluautor publikace, která vznikla na základě jím vedené disertace: Johann BÖHM – Georg KAHAN, *Galliumhydroxyd mit Diasporstruktur*, Zeitschrift für anorganische und allgemeine Chemie 238, 1938, s. 350–352. Srovnej Kahanovu disertaci, obhájenou v letním semestru 1938: Disertace pražské university, II, Praha 1965, s. 191, č. 794.

⁵⁴ Srovnej zprávu komise z 25. ledna 1938. AUK, Německá universita, osobní spis Johann Böhm. Členy komise byli botanik Adolf Pascher, astronom Erwin Finlay-Freundlich, fyzik Philipp Frank, mineralog Michael Stark a krátce před tím ustanovený ředitel Chemického ústavu Ernst Waldschmidt-Leitz. Dva dny poté bylo usnesení komise potvrzeno fakultou a 25. března 1938 posláno ministerstvem vládě. Srovnej: NA, f. MŠANO 4 II, č. 15 225/1938.

⁵⁵ Srovnej: Alena MIŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945*, Praha 2002, vedení univerzity a obměna profesorského sboru s. 38–40.

⁵⁶ Hoffmannova studie informuje o Böhmových úvahách z podzimu 1938, zda odejít do emigrace. V lednu 1939 Böhm korespondoval na téma emigrace – ovšem ve všeobecné rovině – s Hevesym. Srovnej: D. HOFFMANN, *Johann Böhm*, s. 532.

⁵⁷ Jeho velkou výhodou bylo, že převzal vedení ústavu již roku 1935. Jak připomíná Alena Mišková v přepracovaném německém vydání knihy o NU za okupace, byli od roku 1940 vedoucími ústavů jmenováni jen (většinou nově z Říše přišedší) členové NSDAP. Böhm tak byl mezi nimi koncem války jediný nestraník. Srovnej: Alena MIŠKOVÁ, *Die Deutsche (Karls-)Universität vom Münchener Abkommen bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*, Praha 2007, s. 267.

⁵⁸ Seznam všech pracovníků pražské přírodovědné fakulty z roku 1938. Bundesarchiv Berlin, fond R 4901–Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, Inv. Nr. 12 880.

O rok později byl pak Böhm jako produktivní a bezproblémový technokrat bez překážek převzat do říšské služby, což nebylo ani v nejmenším samozřejmostí.⁵⁹ Například Böhmův kolega a přítel z berlínských časů, profesor fyzikální chemie na pražské Německé technice (DTH) Hans Zocher, do říšských služeb coby manžel Židovky převzat nebyl, takže v roce 1939 přišel o místo.⁶⁰ Zocheřův ústav byl následně provizorně předán do správy Böhmovi a přístrojová výbava přenesena do prostor jeho ústavu.

Všechny síly pro Říši aneb Böhm a Heyrovský

Prof. Zocher však mohl jako soukromá osoba ve službách různých firem z protektorátu nebo ze Sudet (především jako technický poradce „Spolku pro chemickou a hutní výrobu“ se sídlem v Ústí nad Labem) nadále pracovat v laboratoři svého předchozího ústavu, který nyní vedl Böhm.⁶¹ Nebylo mu také zakázáno publikovat. U Böhma se Zocher setkal s dalším „unikátem“ okupačního období: s již zmíněným Jaroslavem Heyrovským, profesorem české Karlovy univerzity, kterou nacisté zavřeli 17. listopadu 1939 údajně na pouhé „tři roky“.⁶² V létě 1940 se Böhmovi podařilo převzít a do svého ústavu začlenit bývalý Heyrovského ústav, který byl v roce 1939 zrekvírován německou univerzitou. Böhm z něj u sebe vytvořil pro Heyrovského novou pracovní základnu.⁶³ Získal povolení, aby (protektorátní příslušník) Heyrovský mohl pokračovat ve svém výzkumu v oblasti (aplikované) polarografie jako „host“ na (říšské) Německé univerzitě v Böhmově (tj. dilem ve svém vlastním bývalém) ústavu, a to dokonce s některými jeho bývalými studenty jako laboranty, nadto zřejmě ve spolupráci s dalšími mladými českými vědci, kteří našli uplatnění ve Spolku pro chemickou a hutní výrobu.⁶⁴

Privilegium, kterého Böhm dosáhl pro Heyrovského, se opíralo o několik argumentů: Heyrovský byl mezinárodně známou osobností, která byla dokonce v letech 1934, 1938 a 1940 (opakovaně za chemii, fyziku a medicínu) nominována na Nobelovu cenu. Jeho přijetí jako hostujícího vědce do německých služeb tak bylo pro pražskou Německou

⁵⁹ Böhm byl do říšské služby převzat k 1. září 1939 s měsíčním platem 377, 50 RM. Srovnej: Deutsche Universität in Prag, 18. 12. 1939, Bundesarchiv Berlin, fond R 31 – Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen in Prag R 31 (dále jen Kurator), Inv. Nr. 514 – Dr. Johann Böhm.

⁶⁰ Srovnej: Klaus BENEKE, (*Ernst Werner*) *Hans Zocher (27. 04. 1893 Bad Liebenstein / Thüringen – 16. 10. 1969 Rio de Janiero). Kolloidwissenschaftler, Taktosole, Pionier der Flüssigkristalldisplays (LCD)*, Kiel Juli 2006, 39 stran, zde s. 21, URL: <<http://www.uni-kiel.de/anorg/lagaly/group/klausSchiver/zocher.pdf>> (28. 4. 2015).

⁶¹ Böhm znal Zochera už z Berlína z doby práce na KWI für physikalische Chemie u Fritze Habera. Tam báдали a publikovali společně. Srovnej: Sophie BERKMAN – Johann BÖHM – Hans ZOCHER, *Anisotropes Kupfer, Silber und Gold*, Zeitschrift für physikalische Chemie 124, 1926, s. 83–96.

⁶² Srovnej: D. HOFFMANN, *Johann Böhm*, s. 533–536; V. PODANÝ, *Jaroslav Heyrovský*, s. 546–551.

⁶³ Srovnej dopis Heyrovského Böhmovi z 11. června 1945, v němž Heyrovský prosí svého kolegu o přesná data těchto přesunů, protože je potřebuje uvést do zprávy o své činnosti za okupace v rámci řízení pro údajnou kolaboraci. Srovnej: MÚA, fond Jaroslav Heyrovský, I a, i. č. 4: Jednání o národní a politickou spolehlivost 1945–1946.

⁶⁴ Tato odborně pracovní a nepřímo i vzdělávací příležitost pro mladé chemiky v německém válečném výzkumu byla v okupovaném Československu jistě jedinečná a Heyrovský i Böhm ji po válce prezentovali jako svůj velký úspěch. Okupační režim totiž jinak pronásledoval jakoukoli „výukovou“ činnost profesorů českých vysokých škol, kteří byli od 17. listopadu 1939 „odesláni na dovolenou“. Nejznámějším případem byl bývalý rektor brněnské univerzity Bohumil Baxa: za tajnou pedagogickou činnost byl zatčen gestapem a posléze za heydrichiády 5. června 1942 zastřelen. Srovnej: Karel SCHELLE – Marta KADLECOVÁ – Tomáš KNOZ, *Život a dílo prof. JUDr. Bohumila Baxy*, Brno 1993.

univerzitu mezinárodně velmi prestižní záležitostí. Heyrovského výzkum ovšem v žádném případě nebyl „čistou vědou“ vzdálenou praxi. Naopak, už první – české – knižní vydání jeho *Polarografie* z roku 1933 vyšlo pod názvem *Využití polarografické metody v praktické chemii*.⁶⁵ Tato analytická metoda se používala (zejména v první fázi, později se její použití rozšířilo např. i na medicínu) především v metalurgii (elektrolýza). Heyrovského ochota rychle a významně rozvinout svou metodu a její aplikace, resp. posléze osobně připravit malosériovou výrobu polarografických přístrojů v brněnské zbrojovce (Holdinggesellschaft Waffen-Union Škoda-Brünn),⁶⁶ mohl Böhm „zaknihovat“ jako podstatný zisk pro německý válečný průmysl. Kdyby nebyla říšská branná moc (a samozřejmě také gestapo) přesvědčena o potřebě těchto přístrojů, nikdy by nedovolila odčerpat kapacitu naplno běžící zbrojovky pro takovýto experiment.

V roce 1941 Heyrovský shrnul své předchozí, převážně v češtině a angličtině publikované knihy a studie o polarografii do obsáhlé syntézy (rozsahem více než trojnásobek předchozího českého vydání), kterou vydal v nakladatelství Springer-Verlag ve Vídni. Kniha se setkala s velmi pozitivním ohlasem v německojazyčném odborném tisku.⁶⁷ Úspěšná byla i v zahraničí. O nesmírném praktickém významu tohoto díla svědčí v neposlední řadě skutečnost, že v roce 1944 bylo v Ann Arbor v Michiganu vytištěno (zřejmě bez autorova souhlasu) fototypické vydání pro potřeby americké vědy a průmyslu. Heyrovský nadto po celé válečné období pilně publikoval v německých odborných časopisech. V roce 1943 například vyvinul (spolu s Jindřichem Forejtem) a zveřejnil novou, aplikačně zaměřenou polarografickou metodu: oscilografickou polarografii střídavým proudem.⁶⁸ O rok později vyšla práce o metalurgickém významu polarografie pro kovoobráběcí průmysl.⁶⁹

Böhmo vo povýšení a rozšíření ústavu

Böhm se tak na počátku 40. let ocitl v manažerské pozici, v níž mohl ve svém „sjednoceném“ fyzikálně-chemickém ústavu shromáždit nejlepší v Praze přítomné síly svého oboru a využít je především pro projekty související s válečným průmyslem. Toho si nová mocenská garnitura velmi cenila. Nejzřetelněji se to projevilo ve skutečnosti, že konečně ožilo i Böhmo vo povýšení na ordináře.⁷⁰ Ze spisů kuratoria německých akademických vysokých škol v Praze vyplývá, že Böhm byl jmenován řádným profesorem k 21. květnu

⁶⁵ Jaroslav HEYROVSKÝ, *Použití polarografické metody v praktické chemii*, Praha 1933. Následovalo nezměněné ruské vydání: Ja GEJROVSKIJ, *Poljarografičeskij metod. Teorija i praktičeskoe primenenie*, Leningrad 1937.

⁶⁶ Srovnej: J. KORYTA, *Jaroslav Heyrovský*, s. 62.

⁶⁷ Jaroslav HEYROVSKÝ, *Polarographie. Theoretische Grundlagen, praktische Ausführung und Anwendungen der Elektrolyse mit der tropfenden Quecksilberelektrode*, Wien 1941. Z recenzí srovnej např.: H. HOHN in: *Österreichischen Chemiker-Zeitung* 43, 1942, s. 187n. Ve své písemné obhajobě z 25. června 1945 zdůvodnil Heyrovský svou činnost za okupace potřebou „obhájit své autorství a prioritu své metody“ a propagovat českou vědu ve světě prostřednictvím německých časopisů a nakladatelství. Srovnej: MÚA, f. Jaroslav Heyrovský, I a, i. č. 4: Jednání o národní a politickou spolehlivost 1945–1946.

⁶⁸ Jaroslav HEYROVSKÝ – Jindřich FOREJT, *Oszillographische Polarographie*, *Zeitschrift für physikalische Chemie* 193, 1943, s. 77–96.

⁶⁹ Jaroslav HEYROVSKÝ, *Grundlagen und metallkundige Bedeutung der Polarographie*, *Metallwirtschaft* 23, 1944, s. 333–341.

⁷⁰ Rozhodnutím říšského protektora mu byl 10. února 1940 zvýšen plat na 568,87 RM, což byl jedenapůlnásobek původního platu. Srovnej: Reichsprotektor 10. 2. 1940, Dienstbezüge ab 1. 9. 1939: Bundesarchiv Berlin, f. Kurator, i. č. 514 – Dr. Johann Böhm. Tamtéž se uvádí, že k 17. 4. 1945 dosáhl Böhmův plat již 884 RM netto.

1941.⁷¹ „Nepolitický“ Böhm, který byl Heyrovským i sám sebou v poválečném období opakovaně stylizován do role „antifašisty“,⁷² případně dokonce „odbojáře“,⁷³ tak získal řádnou profesuru jen o několik měsíců později než jeho politicky vysoce angažovaný, přitom ovšem taktéž vědecky úspěšný kolega biochemik, SS-Hauptsturmführer Konrad Bernhauer. Jmenovací řízení bylo poměrně složité a zdlouhavé a zahrnovalo mj. systematické prověřování uchazeče stranou a gestapem. Lze tedy předpokládat, že vyřizování této žádosti začalo již brzy po Böhmově přijetí do říšské služby. V seznamu přednášek pro letní semestr 1942 najdeme začátek jeho ordinariátu datován 21. květnem 1941, od letního semestru 1943 (možná v důsledku tiskové chyby) následuje změna na 1. květen 1941.

Böhmovo povýšení na ordináře (které bylo finančně důležité i pro jeho v odloučení žijící manželku a dceru)⁷⁴ bylo od akademického roku 1941/42 zveřejněno také v Seznamu osob a seznamu přednášek Německé Karlovy univerzity. O Böhmově povýšení na řádného profesora se tu zmiňujeme tak podrobně proto, že v dosavadních studiích o Böhmovi, resp. o jeho válečné spolupráci s Heyrovským zůstává tato skutečnost opatrně nezminěna.⁷⁵ Neobjevuje se ani v poválečných dopisech českým úřadům. Böhm sám se o této skutečnosti zmínil pouze ve vlastnoručně psaném, ale nepodepsaném, „objektivizovaném“, politicky sebeckvalném životopise, který sepsal pravděpodobně v roce 1945 za účelem získání profesury v Rakousku. Ke svému postavení na bývalé Německé univerzitě tam napsal: „Tam se stal v roce 1941 řádným profesorem, aniž by se stal členem strany. Musel také převzít katedru na technické univerzitě a katedru fotografie a vést je až do posledního roku války.“⁷⁶

Válečná léta, v nichž byla Německá univerzita organizačně a do značné míry i prakticky úzce provázána s pražskou německou Technische Hochschule, aby vytvořila „univerzální vysokou školu“,⁷⁷ postavila Böhma před další pracovní výzvy: v roce 1938 musel, jak řečeno, kromě svého vlastního ústavu „převzít jako ředitel také ústav fyzikální chemie TH (do roku 1944) a fotografický ústav TH (do roku 1945)“,⁷⁸ resp. je začlenit do svého

⁷¹ Tamtéž. – Podle dopisu říšského ministerstva bylo „v českých službách systemizované“ místo prof. dr. Zoche-
ra, který byl pensionován kvůli sňatku s Židovkou, převedeno 25. července 1941 na Böhma.

⁷² Heyrovský Böhma v memorandu z 25. června 1945 charakterizoval jako „demokratickou, nacisty pronásledovanou“ osobu. Srovnej: MÚA, f. Jaroslav Heyrovský, I a, i. č. 4: Jednání o národní a politickou spolehlivost 1945–1946.

⁷³ Srovnej: Böhmova žádost o navrácení československého občanství, kde argumentuje svou „sabotáží práce pro německý válečný průmysl“ a „pomocí komunistickému ilegálnímu hnutí“. NA Praha, f. MŠK, osobní spis Jan Böhm.

⁷⁴ Jeho plat byl zvýšen na 883,92 RM čistého měsíčně – „z toho 500 RM bylo na žádost dotyčného státního zaměstnance vypláceno jeho manželce“. Srovnej: Bundesarchiv Berlin, f. Kurator, i. č. 514 – Dr. Johann Böhm. Tato úřední poznámka poukazuje na Böhmovo odloučení za válečných let od manželky, která od roku 1932 trpěla nervovým onemocněním.

⁷⁵ Tato informace se objevila jen v mikrobiogramu v příloze knihy: A. MIŠKOVÁ, *Die Deutsche (Karls-) Universität*, s. 295.

⁷⁶ Srovnej: D. HOFFMANN, *Johann Böhm*, s. 530–536; V. PODANÝ, *Jaroslav Heyrovský*, s. 547 a 551; MÚA, f. Jan Böhm, I c, i. č. 1.

⁷⁷ Srovnej: Milena JOSEFOVIČOVÁ, *Německá vysoká škola technická v Praze 1938–1945. Struktura, správa, lidé*, Praha 2017, s. 81–91; A. MIŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita*, s. 88; Helmut HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, Teil II, *Die Kapitulation der Hohen Schulen. Das Jahr 1933 und seine Themen*, München – London – New York – Paris, Bd. I, 1992, s. 189–192, Bd. II, 1994, s. 88.

⁷⁸ Srovnej: Bericht über meine Tätigkeit seit 1938 (s. d.), s. 5. Ve skutečnosti mohl Böhm převzít vedení dočasně spojených ústavů až od zimního semestru 1939/40, tj. po ukončení rasově politické „očisty“ učitelského sboru pražských vysokých škol.

stávajícího ústavu. Tuto kumulaci úkolů v oblasti, která nebyla pro válečné hospodářství zcela nedůležitá, lze chápat také jako výraz odborné, organizační, ale i obecně politické důvěry v Böhma, a to jak ze strany vedení univerzity, tak kuratoria vysokých škol v protektorátu a samozřejmě také z pohledu berlínského říšského ministerstva školství. Udělení řádné profesury tak umožňuje výklad, že šlo o odměnu za bezproblémové vedení všech sloučených ústavů.

Obecně však platí, že válečná doba si prakticky od všech učitelů, kteří nebyli povoláni do armády, vyžádala mnohem větší pracovní zátěž než v předchozích letech. Böhm (ve své „trojjednosti“ ředitele tří chemických ústavů na dvou vysokých školách) vypisoval každý semestr až sedm (!) kurzů.⁷⁹ Ve většině semestrů se také podílel na společných chemických kolokviích s ředitelem Chemického ústavu prof. Waldschmidtem-Leitzem. Podle jeho vlastních slov však byla jeho „mezioborová“ pedagogická činnost mezi univerzitou a DTH ještě mnohem dalekosáhlejší.⁸⁰

Snad lze dokonce říci, že – i když v literatuře,⁸¹ sledující správní a personální otázky válečné DTH o tom nejsou prakticky žádné stopy – byla jeho učitelská činnost na DTH ve válečných letech intenzivnější než na univerzitě, kde těžiště jeho práce zřejmě leželo ve válečném výzkumu. Jestliže na univerzitě u něj byla poslední disertace obhájena roku 1940, na DTH u něj sedm techniků obhájilo diplomní práce (zde nemáme relevantní paralelu s universitním prostředím) a z nich dva v letech 1941 a 1944 své diplomky rozpracovali a obhájili jako disertační práce.⁸² Právě na DTH pak najdeme i jednu disertaci z jeho užšího oboru zájmu: Böhm ji sám zařadil do oboru metod rentgenografické práce: A. Goepfert, *Über die Strukturen und Texturen die bei der gegenseitigen Umwandlung von Oxyden und Hydroxyden des Mangans auftreten*.

⁷⁹ V jiném svém životopise, psaném rukou po válce, Böhm uvádí: „Podařilo se mi velmi dobře zorganizovat výuku, vytvořit dobrou akademickou atmosféru, a především navázat co nejlepší vztahy s českými univerzitami.“ Srov. životopis (viz výše, psaný pravděpodobně za účelem získání zaměstnání v Rakousku v roce 1945). MÚA, f. Jan Böhm, I c, i. č. 1.

⁸⁰ Srovnej: Bericht über meine Tätigkeit seit 1938 (s. d.), s. 5. MÚA, f. Jan Böhm, I c, 1945: „Vorlesungen und Uebungen aus der physikalischen Chemie, speziell auch Kolloidchemie (Dozent Haul) und Elektrochemie (ich), Photochemie (ich). Eigenes physikalisch-chem. Koll., ferner Kolloquium zusammen mit Hüttig – anorgan. Chemie, zusammen mit Waldschmidt – organ. Chemie, und zusammen mit Gudden – Physik. Besonders gross war der Unterricht in Photographie, Mo-Fr durch Dr. Münzberg, Samstag durch mich für Hörer aller Fakultäten beider Hochschulen, dann für 3 Lehranstalten zur Ausbildung von technischen Assistentinnen für Medizin, Physik und Naturwissenschaft.“

⁸¹ M. JOSEFOVIČOVÁ, *Německá vysoká škola technická v Praze*, s. 210, v soupisu profesorů a docentů, kteří působili na DTH v letech 1938–1945, Böhma vůbec neuvádí. V celé knize je zmíněn jen dvakrát (podle rejstříku jednou) a sice na s. 111: „Situace byla totiž pro vedoucího univerzitní stolice profesora Johanna Böhma, pověřeného zároveň vedením stolice fyzikální chemie na technice, neúnosná, byl chronicky přetíženy.“ A na str. 113 autorka vysvětluje, proč se Otto Kratkemu roku 1943 nechtělo přejít po jmenování ordinářem DTH z vídeňské univerzity (z místa soukromého docenta v 1. chemické laboratoři, kde „měl veškeré podmínky a přístroje pro svůj válečný výzkum“) do Prahy, kde pro něj nebyl „vybaven a připraven Ústav fyzikální chemie na DTH. [...] Podle jeho informací navíc počet studentů nebyl takový, aby výuku nezvládal jeho kolega profesor Johann Böhm.“ Připomeňme, že Böhm po převzetí kdysi Zocherova ústavu zřejmě přesunul i celé jeho vybavení do prostor svého vlastního ústavu, takže pro Kratkeho bylo nutno ústav vybavit úplně nově.

⁸² Jejich soupis byl patrně koncem 40. let Böhmem zapracován do seznamu jeho vědeckého díla: MÚA, f. Jan Böhm, IV: Seznam vědeckých prací prof. Dr. J. Böhma (práce označené X jsou disertace z doby okupace, dosud nepublikované v časopisech [sic!]). Böhm se evidentně cítil být spoluautorem všech u něj obhájených kvalifikačních prací. Seznam byl vypracován buď s perspektivou profesury na Přírodovědné fakultě UK nebo v rámci přípravy jeho přechodu do nového Fyzikálně-chemického ústavu či laboratoře v ČSAV.

Původně maličký ústav se tak během válečných let rozrostl. Podle Böhmových vlastních údajů měl tři asistenty a tři laboranty. Kromě toho, co již bylo naznačeno, najdeme v ústavu během války dále nezanedbatelný počet „hostů“ a nadto i studentských praktikantů. Ve zprávě, kterou Böhm po válce napsal pro sovětskou vyšetřovací komisi, najdeme poměrně rozsáhlou část, v níž referuje o svém vlastním čistě vědeckém výzkumu.⁸³ Tato pasáž obsahuje šest oblastí, na kterých Böhm pracoval jako ředitel dvou ústavů pro fyzikální chemii, a to ve spolupráci se svými doktorandy nebo s asistenty z obou univerzit. Byly to: „Vodíkové vazby, antimoniáty, Gama-oxidy, zeolity, vznik textur při chemických a alotropních přeměnách, chemická analýza pomocí rentgenové spektroskopie“.⁸⁴

Zpráva pak přenesla pozornost k nestandardním členům Böhmového týmu: „V letech 1944/45 byl hostem našeho ústavu profesor Otto Kratky.“⁸⁵ Pod jeho vedením probíhaly čistě vědecké práce o povaze celulózy a bílkovin včetně druhů virů, inzulinu atd.⁸⁶ V témže roce u nás pracovala slečna Dr. Kothny z pověření společnosti Nordmarkwerke Hamburg na vlastních výzkumech enzymatické degradace sušené krve pro injekční účely v medicíně. V letech 1942/43 tu pracoval samostatně jako host také profesor Iljin z Ústavu zemědělské chemie v Badenu u Vídně na chloróze rostlin.⁸⁷ V letech 1940–1945 u nás čistě vědecky jen v našem administrativním rámci pracoval ve svých místnostech český prof. Heyrovský na jím vynalezené polarografii.⁸⁸

Válečné výzkumné projekty

Ani na základě Böhmovy poválečné Zprávy o činnosti není právě snadné charakterizovat rozsah válečných zakázek pražských akademických chemiků. Němečtí vysokoškolsí učitelé přírodovědných oborů se ve válečných letech obecně snažili získat armádní zakázky, neboť jim to konec konců poskytovalo poměrně velkorysě peníze na výzkum. Kromě toho tyto zakázky představovaly pro vědce zapojené do válečných projektů ochranu před

⁸³ Složka v Böhmově pozůstalosti v MÚA, f. Jan Böhm, I c. je česky nadepsána na obálce „Referát podaný ruské vyšetřovací komisi (doz. major Bezonturi z Charkovské techniky, kapitán Pěseň) vyžádali si jej pro Akademii věd v Moskvě“. Vlastní zpráva byla napsána německy: „Prof. Dr. Johann Böhm Praha VII, Letohradska 38/ früher ord. Prof. f. Physik. Chemie d. Deutschen Unvers Prag, früher Direktor des photographischen Laborat. d. Deutschen Technischen Hochschule in Prag / Bericht über meine Tätigkeit seit 1938.“

⁸⁴ Tamtéž.

⁸⁵ Soukromý docent Otto Kratky, specialista na rentgenovou analýzu jemných struktur, byl v roce 1943 jmenován mimořádným profesorem a vedoucím Ústavu fyzikální chemie na TH Praha. Do funkce však nastoupil až v roce 1944 a ústav pak vedl do letního semestru roku 1945. Srovnej: *Kürschners Deutscher Gelehrten-Kalender* 7, 1950, s. 379, a Österreichisches Staatsarchiv, fond Bundesministerium für Unterricht und Kunst 1945–1985, Personalakten Kratky Otto Prof, K 20/032 – 02, Sign. AE 64322/ I – 4, 55. Svě „čistě vědecké“ práce Kratky financoval v rámci Forschungsauftrag „Organische Werkstoffe“ Wehrmachtsauftragsnummer R F-004- DE 4818-6213/43. Srovnej: M. JOSEFOVIČOVÁ, *Německá vysoká škola technická v Praze*, s. 113.

⁸⁶ Ve zprávě o Kratky zaslané 8. listopadu 1943 řediteli Fyzikálního ústavu Ludwigu Ebertovi a vídeňskému rektorovi charakterizoval kurátor Vídeňské vědecké univerzity tento výzkum celulózy jako „naléhavě důležitý pro válečné úsilí“. Srovnej: Österreichisches Staatsarchiv, fond Kurator d. wiss. Hochschulen in Wien – AdR 6149 A. — K Ebertovi srovnej: Nelly KONOPK, *Ebert, Johannes Ludwig*, in: *Neue Deutsche Biographie*, IV, Berlin 1959, s. 258.

⁸⁷ Srovnej: Vasilij Segejevich ILJIN, *Über den Anteil der organischen Säuren am Stoffwechsel der Pflanzen*, Praha 1941. Odborník na chemii rostlin, Iljin žil a publikoval (především v češtině) v Československu od 20. let 20. století.

⁸⁸ Srovnej: Bericht über meine Tätigkeit seit 1938 (s. d.), s. 5. MÚA, f. Jan Böhm, I c, 1945.

povoláním do wehrmachtu. Na druhou stranu by bylo buď naivní, nebo cíleně politicky apologetické interpretovat přijímání a provádění válečných zakázek pouze v tomto „sebeochranném“ smyslu.⁸⁹ Byla to i otázka vlivu, finančních prostředků a posílení osobních pozic. Vojenské, státní a stranické orgány měly na použitelných výsledcích výzkumu velký zájem. Všechny projekty nadto podléhaly několikaúrovňově státní a stranické kontrole.

Zakázky udělované ad personam byly jen výjimečně čistě „vojenské“, tj. zaměřené na vývoj zbraní, munice nebo výbušnin. Nacistická válečná mašinerie potřebovala daleko širší škálu speciálních výrobků nebo náhražek (od čistících prostředků na motorový olej až po biochemicky vyráběný vitamin C). V tomto smyslu byl úkol, zadaný v Berlíně na podzim 1944 velitelstvím branné moci Böhmovi osobně profesorem Petrem Adolfem Thiessenem, vedoucím odboru Chemie v Reichsforschungsrat (tedy formálně služebně nejvyšším chemikem Třetí říše) a generálem Dr. Ing. Bernhardem Heydenreichem, zvláštním pověřencem Wehrmachtu pro rozněcovače, totiž vyvinout chemické „přesné roznětky pro těžké protiletadlové granáty“, spíše výjimečný a zjevně mimořádně důležitý pro říšské válečné úsilí.⁹⁰ Byl to také výraz zcela mimořádné důvěry v Böhma a jeho tým. Stručný popis řešení, který po válce Böhmu podal sovětským vědeckým „vyšetřovatelům“ pak ukazuje solidní míru rozpracování tohoto projektu, a to včetně provedených experimentů.⁹¹

Jeho spolupracovníci měli oproti tomu obecněji vymezené zakázky: „sacharizace rašeliny, tvorba elektrolytových kondenzátorů s organickými estery kyseliny borité, organické katalyzátory, výroba levných výbušnin nitrací rašeliny, dřeva, zemní smoly, přímo s NO“, „stabilizace levných výbušnin“, „výzkum azidů, nitrace nižších alifatických uhlovodíků“, „organické suroviny“, ale také prostředky k „hubení plevelů a škůdců rostlin“ atd.⁹² Cílená bagatelizace těchto výzkumných projektů, jejichž výsledky se přes velké úsilí pověřených vědců ve většině případů nakonec do konce války nedostaly až do výroby, vedla Böhma k prohlášení prakticky všech zaměstnanců a akademických kolegů z Německé univerzity za „antifašisty“, a to včetně biochemika prof. Ernsta Waldschmidta-Leitze, již od roku 1934 aktivního člena NSDAP, která v té době tajně působila v Československu, za války pak i člena SS.⁹³

⁸⁹ Pro toto pojetí srovnej: Notker HAMMERSTEIN, *Universitäten und Kriege im 20. Jahrhundert*, in: Walter Rüegg (Hg.), *Geschichte der Universität in Europa*, III, Vom 19. Jahrhundert zum Zweiten Weltkrieg (1800–1945), München 2004, s. 515–545, zde zejména s. 537 s odkazem na názor majora americké armády Gilla: E. W. B. GILL, *German Academic Scientists and the War*, Paper Control Commission for Germany, 28. 8. 1945. Kritiku srovnej: Jiří PEŠEK, *Jak psát dějiny moderních universit? Polemika nad IV. dílem Dějin universit v Evropě*, Český časopis historický 112, 2014, s. 7–39, zde s. 30.

⁹⁰ Srovnej A. MIŠKOVÁ, *Die Deutsche (Karls-)Universität*, s. 295.

⁹¹ Referát podaný ruské vyšetřovací komisi, MÚA, f. Jan Böhmu, I c.

⁹² Srovnej: Zpráva o mé činnosti od roku 1938 (s. d.), s. 4–6. MÚA, f. Jan Böhmu, I c, 1945. Exemplárně srovnej: Jaroslav HEYROVSKÝ – Heinz HASSELBACH, *Die polarographische Carotinbestimmung*, Zeitschrift für Pflanzenzüchtung 25, 1943, s. 443–450.

⁹³ K němu srovnej: Jiří PEŠEK – Nina LOHMANN, *Die Ambivalenzen (nicht nur) der Wissenschaftsgeschichte. Der Biochemiker Ernst Waldschmidt-Leitz (1894–1972) an den Prager Hochschulen*, in: Lucile Dreidemy et al. (Hgg.), *Bananen, Cola, Zeitgeschichte. Oliver Rathkolb und das lange 20. Jahrhundert*, Wien – Köln – Weimar 2015, s. 243–257, zde s. 250.

Válečné dilema

Pojednáváme-li o Johannu Böhmovi válečných let, nabízejí se nám – i když odmyslíme jeho a Heyrovského poválečné účelové výmysly o jeho antifašismu či odbojářství – dva odlišné obrazy této osobnosti. Jeden jsem právě vylíčil: stojí před námi úspěšný akademický manažer (popravdě však řečeno: ve srovnání s freiburským Hevesyho ústavem však přece jen menšího) fyzikálně chemického trojústavu, opírajícího se nejen o Böhmovu naprostou nepostradatelnost v intenzivní výuce na dvou, dílem propojených vysokých školách, ale také o řadu týmem pracovníků jeho ústavu úspěšně splněných i právě řešených vojenských zakázek. Je to profesor poslušný a vstřícný vůči nacistické říši,⁹⁴ ale i zodpovědný vůči svému bezprostřednímu okolí. Je to člověk, který v rámci válečných zakázek umožnil pokračování v odborné práci přátelům (Heyrovský a Zocher, případně Kothny), jimž by ji jinak okupační režim striktně upřel. A nezapomeňme, že se Böhm zřejmě již na počátku 40. let rozešel s nervově chorou manželkou, takže je to muž, který v této nelehké době stojí sám.

Ta druhá paralelní osobnost je také profesor: opět jednou musel akceptovat skutečnost, že se jako již od konce 20. let v podstatě nedostane k vlastní badatelské práci. Má za sebou pracovně náročný start v Praze, komplikovaný nutností vést po dva roky i sousední ohromný chemický ústav. Státní dotace mu ve 30. letech umožnila vybudovat na univerzitě (ve srovnání s Freiburgem jistě poněkud omezené) laboratorní prostředí pro strukturálně rentgenoskopické výzkumy, ale zřejmě na ně (a snad už ani na výzkumy svých doktorandů) nemá čas. Je symptomatické, jak málo studentů (ve srovnání s ostatními profesory chemie) u něj za deset let působení na Německé univerzitě obhájilo disertaci: až do války to byly čtyři práce, poté jedna v roce 1940 a konec.⁹⁵ Pak už následovaly jen dvě disertace na DTH.⁹⁶ Jistě tím byla z nemalé části vinna nejméně dvojnásobná než běžná výuková zátěž válečných let i organizace a vedení aplikovaných válečných výzkumů. Böhm číslo dvě za války už v podstatě rezignoval na dosavadní rentgenografické a krystalografické vědecké aktivity a veškerý zájem nyní upnul k milované fotografii. Vyučoval ji v kontextu s fotochemií i jako samostatný obor na pomezí techniky a chemie, připravoval výukové filmy, především ale prakticky fotografoval. Ve válečných letech tak vznikla kolekce fotografií historické, především barokní Prahy, čítající (údajně) více než tři tisíce snímků.⁹⁷ Snad již v této době Böhm začal také s přípravou filmu o staré Praze, jehož části se dochovaly ve sbírkách Muzea hlavního města Prahy.⁹⁸

⁹⁴ O Böhmově povolávání na vojenská cvičení v době války, o nichž v jeho nekrologu psal Heyrovský roku 1953, prameny mlčí. V úvahu by reálně přicházela pouze služba v nacistické milicii Volkssturmu. Srovnej: Jaroslav HEYROVSKÝ, *Nekrolog člena korespondenta prof. Dr. Jana Böhma (1895–1952)*, in MÚA, f. Jan Böhm, V e., s. 4: „Během druhé světové války přibyla k těmto povinnostem i vojenská cvičení, která silně poškozovala Böhmovo zdraví, již od první války zeslabené.“

⁹⁵ Srovnej *Disertace pražské university*, II, Praha 1965, č. 695, 794, 799, 827 a 885. Z nich v podstatě pouze disertace Waltera Hoppe č. 885 z LS 1940 se týkala tematiky Böhmovi blízké: *Über die Kristallstruktion von alfa-al OOH (Diaspon) und -F200h (Nadeleisenerz)*.

⁹⁶ K diplomním a disertačním pracím na DTH srovnej poznámku 82.

⁹⁷ Srovnej: Bericht über meine Tätigkeit seit 1938, dále Jan Böhm, žádost o navrácení čl. občanství, MÚA, f. Jan Böhm, I a – 45 a strojepis nekrologu z pera Jaroslava Heyrovského, tamtéž V e, s. 5, kde se hovoří o „700 dokonalejších snímcích pražského baroka, pro něž měl jemné umělecké porozumění.“ Část těchto snímků „byla otištěna v knize doc. Volavky.“

⁹⁸ Děkuji dr. Kateřině Bečkové za umožnění náhledu do tohoto fondu, obsahujícího nejen tři krabice „Böhm privat“ se 132 svitky: „Film o Praze. Praha Malá Strana – Karlův most“, ale i části scénáře, náčrtky záběrů atd.

Tento „neúřední“ Böhm, pro kterého mělo zřejmě velký význam přátelství s Heyrovským, s nímž mj. jezdil na venkov na dovolenou, který udržoval i přes jistá rizika nadále korespondenční kontakt do Kodaně a později do Stockholmu k jemu i Heyrovskému společnému, rasově „poznamenanému“ příteli Hevesymu (ten se jako manžel rasově neproblematické Dánky až do roku 1943 více méně nemusel obávat represí, poté však rodina v souvislosti s udělením Nobelovy ceny raději přesídlila do neutrálního Švédska). Především se však tomuto Böhmovi změnil jeho osobní život. Operace Gomora, tedy série devastujících náletů USAAF a RAF proměnily na přelomu července a srpna 1943 Hamburk v hořící mrtvou poušť. Mezi tisíci lidí, kteří uprchli z tohoto pekla, byla i štýrskohradecká rodačka, v Brně vyrostlá Böhmova doktorandka z roku 1938,⁹⁹ chemička dr. Hilde Kothny, dosud pracující v hamburské farmakochemické společnosti Nordmarkwerke. Jejím záchytným bodem se stala Praha a Böhmův ústav, resp. jeho ředitel.

Kothny udržovala kontakty s protektorátem již na počátku války: měla blízkou židovskou přítelkyni, rakouskou, do Čech provdanou, roku 1942 do Terezína deportovanou a v Osvětimi roku 1944 zavražděnou malířku Friedl Dicker-Brandeis.¹⁰⁰ Od roku 1942 se Kothny zřejmě starala o část její umělecké pozůstalosti. Sportovní, nezávisle feministická a energická mladá žena našla u Böhma útočiště. Následné sblížení bylo více než intenzivní, přinejmenším soudíme-li podle dochované poválečné korespondence.¹⁰¹ Na konci války zahrnovalo i plán společného odchodu do Rakouska, kam Kothny včas zmizela a ozvala se poté do Prahy z osvobozené, dubnovými boji těžce poznamenané Vídně. Böhm setrval v Praze – zřejmě v obavách o osud nemocné patnáctileté dcery a nervově dlouhodobě choré manželky,¹⁰² kterým se odchod buď nezdařil nebo nedocenily nebezpečí květnové situace.

Lze soudit, že materiál vznikl za války, protože byl bez výjimky popsán, resp. napsán německy. Po válce se Böhm snažil o soustavný přechod k češtině.

⁹⁹ Hilde Kothny (narozená 27. 11. 1909 ve Štýrském Hradci) studovala na univerzitě ve Vídni, na TH Aachen a od roku 1937 na NU v Praze, kde obhájila u Böhma v LS 1938 disertaci *Austauschversuche mit Phenolen und Schwerem Wasser*. Oponentní posudek napsal prof. Waldschmidt-Leitz. Srovnej *Disertace pražské university*, II, Praha 1965, s. 191, č. 799.

¹⁰⁰ Elena MAKAROVA, *Friedl Dicker-Brandeis. Ein Leben für Kunst und Lehre*, Wien – München 2000; Hemma SCHMUTZ (Hg.), *Friedl Dicker-Brandeis. Bauhaus-Schülerin, Avantgarde-Malerin, Kunstpädagogin*, München 2022.

¹⁰¹ Ve 40. letech bylo opravdu neobvyklé, aby profesor a ředitel ústavu používal v dopisech své „doktorandce“ nebo později „hostující asistentce“ výraz „má nejmilejší Hildičko“. Srovnej konvolut dopisů z pozůstalosti Dr. Hilde Angelini-Kothny, který její rakouský synovec zpracoval jako rozhlasový pořad: Peter LACHNIT – Heike POSSERT, „*Meine liebe Hildicka!*“ *Mutmaßungen über Hans Böhm*, ORF 18. Dezember 2010. Srovnej: <<https://oe1.orf.at/programm/20101218/195453/Hoerbilder>> (23. 9. 2924). K Hildě Kothny srovnej zatím jen publicistické životopisy: Peter LACHNIT, *Siehe ein mensch, der lebt. Dr. Hild Angelini-Kothny*, *Zwischenwelt* 19/3. 2002, s. 11n.; Mario PEROCÉ, *E' stata molto attiva nell'UDI e nel PCI. Hilde Angelini*, *Peacelink. Telematica per la pace* 15. 3. 2023, <<https://www.peacelink.it/tarantosociale/a/49403.html>> (23. 9. 2924). Oba články zřejmě vycházejí z vyprávění Hilde Kothny. Prameny nejsou zmiňovány.

¹⁰² Srovnej dopis o národní spolehlivosti, češství a protiněmeckém smýšlení Emilie Böhmové z pera Marie Saturníkové a jejího manžela, advokáta, dr. Romana Saturníka z roku 1945, v němž Saturníková mj. uvádí: „Chtěla se svým manželem odejít do emigrace, ale to jim nebylo možno, poněvadž duševní choroba, která se u ní před volbami v roce 1932 objevila, byla důvodem, proč jim to nebylo možné. Jako důkaz přikládám jeden dopis, který svědčí o jejím těžce porušeném duševním stavu [...]“ NA, f. MŠANO, Osobní spis Jan Böhm, s. n. Její nervové problémy trvaly i po válce a musela být dokonce hospitalizována. Srovnej: I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhm*, s. 280.

Konec války

Konec války Böhma zasáhl těžce: stejně jako ostatní ve městě zůstavši pražští Němci byl během Pražského povstání i s rodinou nejprve internován. Jeho nesvoboda však trvala jen krátce: Již 11. května, tedy tři dny po skončení Pražského povstání a dva dny po obsazení města Rudou armádou, se Heyrovskému podařilo osvobodit Böhma i jeho rodinu z internačního střediska v kině Orion jako „antifašistu“, nadto ženatého s Češkou.¹⁰³ Ještě téhož dne si pak oba přátelé navzájem vydali strojopisná osvědčení v češtině o své „antifašistické“ činnosti v ústavu.¹⁰⁴

Pro Böhma to byla již čtvrtá změna režimu za posledních třináct let. A určení další cesty životem tentokrát ani zdaleka nebylo v jeho rukách. Böhmm nakonec žil a pracoval – ovšem mimo akademickou obec – v Československu dalších sedm let. Nabízí se otázka, zda by studie o Böhmmovi jako univerzitním profesoru a badateli neměla v této chvíli končit. Jeho unikátní případ „neodsunutého“, posléze dokonce k návratu do vysokoškolské a vědecké aktivity po léta přemlouvaného, nakonec ve chvíli svého druhu velkolepého návratu skona-všího chemika si však přímo říká o prozkoumání. V Böhmmově a v Heyrovského pozůstalosti je nadto dochována velká série v jádru subjektivních pramenů (korespondence a řada nedatovaných životopisů), které jednak osvětlují řadu obecnějších aspektů dosud málo probádané poválečné a bezprostředně „poúnorové“ doby, jednak vrhají zajímavé světlo na způsob masivní osobní reinterpretace válečného konání Böhmm i Heyrovského.

Badatel se ovšem ocitá v situaci, kdy musí volit mezi řadou souběžných, resp. Böhmmem samým, Jaroslavem Heyrovským, Georgem von Hevesy, resp. šíře mezinárodní fyzikálně-chemickou obcí a ovšem následně odbornou literaturou předložených výkladů o tom, jak a proč se jeho život od roku 1945 utvářel právě tak, jak můžeme rekonstruovat na základě svědectví pramenů.

Dramatická situace května 1945 přirozeně přivedla Böhma (a dodejme i Jaroslava Heyrovského, záhy po osvobození obviněného z kolaborace s okupační mocí) k účelovému přehodnocení dosavadní kariéry.¹⁰⁵ Je samozřejmé, že Heyrovského případ nelze nahlížet bez dobového kontextu: Především na něj dopadly důsledky toho, že se výměr

¹⁰³ Srovnej prohlášení Heyrovského pro velitele ostrahy internovaných v kině Orion z 11. 5. 1945. NA, f. MŠA-NO, Osobní spis Jan Böhmm, 4 II 5, s. n. Pro úplnost dodejme, že Emilie Schalek, která maturovala na německém dívčím lyceu v Praze, uváděla při zápisech do univerzitních „nacionálů“ od počátku studia v ZS 1916/17 až do jeho ukončení v ZS 1921/22 národnost německou. Srovnej AUK, fond Filozofická fakulta německé univerzity v Praze, Katalogy posluchačů 1917–LS 1920, AUK, f. PřF NU, katalogy posluchačů ZS 1920/21–ZS 1921/22, i. č. 624, 625, 627. Jak Ivana Lorencová došla k názoru, že Schalek měla českou národnost, bohužel nevysvětluje. Srovnej: I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhmm*, s. 71.

¹⁰⁴ „Prof. Dr. Jan Böhmm [...] O spolupráci prof. Dra J. Heyrovského s německou universitou“. MÚA, f. Jaroslav Heyrovský, I a, i. č. 4: Jednání o národní a politickou spolehlivost 1945–1946. Je otázkou, zda toto prohlášení koncipoval osobně Böhmm; s ohledem na okolnosti je myslitelné, že autorem byl Heyrovský.

¹⁰⁵ K obvinění Heyrovského z kolaborace s okupanty srovnej J. KORYTA, *Jaroslav Heyrovský*, s. 63n. MÚA, f. Jaroslav Heyrovský, I a, i. č. 4: „Jednání o národní a politickou spolehlivost 1945–1946“. Ministerstvo školství ukončilo, Věc: Prof. Dr. Jaroslav Heyrovský – očistné řízení“ dopisem z 28. 3. 1946, který pozitivně reagoval na zprávu děkana Přírodovědné fakulty UK z 11. března 1946. Tato problematika si samozřejmě vyžádá samostatné hlubší prozkoumání. Jestliže např. Heyrovský v prohlášení z 20. 2. 1951 „Proč jsem v roce 1939 vstoupil do Svazu pro spolupráci s Němci a proč jsem roku 1942 opět vystoupil“ (srov. V. PODANÝ, *Jaroslav Heyrovský*, s. 552) hájil, že do „Svazu pro spolupráci s Němci“ přestal docházet již v roce 1942, pozoruhodně to koreluje s příkazem říšského protektora Heydricha z 13. 2. 1942 Německé univerzitě, aby přerušila jakýkoliv kontakt s tímto Svazem. Srovnej: A. MIŠKOVÁ, *Die Deutsche (Karls-) Universität*, s. 107.

„kolaborace“ v průběhu války zásadně a v celé Evropě proměnil. Jak již kdysi ukázal Hans Lemberg, obecně až do německého přepadu Sovětského svazu v létě 1941 převažovala koncepce v podstatě vstřícné spolupráce s okupačním režimem s cílem, který lze definovat jako „zachování národní podstaty a zamezení škodám“.¹⁰⁶ Poté se však situace dramaticky proměnila a prakticky z každé (namnoze nevyhnutelné) spolupráce nebo kooperace nejen s nacisty, ale s Němci obecně se stávala potenciálně kolaborační kauza. To byl v každém případě i případ Böhma a Heyrovského.

Druhá proměna proběhla na poválečné Přírodovědné fakultě UK. Jestliže tato byla v meziválečné době akademickým (na profesorské i na studentské úrovni) ohniskem českého fašismu a původně národně demokratické, posléze agrárnícké politiky, přesunula se po osvobození většina koryfejí do řad KSČ a opět nalezla společný jazyk se studentskou a mladovědeckou, pozice dobývajících „šormovou“ generací, která si (jistě k nelibosti části profesorů) mezinárodně slavného Heyrovského vložila na erb. Kupříkladu mezi generačně i akademicky daleko staršími členy ČAVU, kde podobný obrat masově neproběhl, však převažoval česko-nacionální konservatismus, nadále pociťující trauma okupace. Tento postoj tu nebyl brzděn žádnými ohledy na radikálně nastupující komunistické mládežníky. Takže ti sami profesori hlasovali podle prostředí o téže kauze pokaždé jinak.¹⁰⁷ Heyrovského nakonec před důsledky jeho válečného působení zachránila jeho genialita, mezinárodní sláva a v řadě ohledů nepostradatelnost v obnovujícím se pražském centru evropsky respektované vědy.¹⁰⁸

Böhm, resp. jeho podporovatelé, začal v této situaci o sobě utvářet narativ českého anti-fašisty, dosud pouze v zájmu „dobé věci“ vystupujícího jako profesor německé, plně arizované a nacifikované univerzity, podporující říšské válečné úsilí prostřednictvím aplikovaných vědeckých projektů. Tento postoj rozhodně nebyl v poválečné době něčím evropsky unikátním. V Německu a Rakousku, ale i v celé řadě dalších, v jisté míře ochotně nebo i nuceně s nacistickým Německem kooperujících států řešily podobné problémy „redefinice sebe sama“ statisíce až miliony lidí na nejrůznějších pozicích. Praxe vystavování tzv. „Persilscheine“, tedy vzájemných potvrzení o antifašismu a odbojářství, se mezi nacistickou vědeckou a kulturní elitou stala běžným standardem.¹⁰⁹

Poválečné Böhmovy vlastní životopisy (v detailech odlišné, zjevně podle toho, pro kterého adresáta, německé i české) nyní především pozitivně jako skutečnost akceptovaly

¹⁰⁶ Hans LEMBERG, *Evropská kolaborace se Třetí říší okolo roku 1941*, in: Hans Lemberg, *Porozumění. Češi – Němci – Východní Evropa 1848–1948*, Praha 1999, s. 300–319.

¹⁰⁷ Tím lze vysvětlit rozpory, které popisuje V. PODANÝ, *Jaroslav Heyrovský*, s. 547–558. Podaný se přitom, podobně jako ti, kdo po válce hlasovali o Heyrovského kolaboraci, blíže neseznámil s reálným významem Heyrovského prací válečných let a spokojil se s citováním jeho prohlášení.

¹⁰⁸ Srovnej Blanka ZILYNSKÁ, *Poválečná obnova a zápas o charakter univerzity*, in: Jan Havránek – Zdeněk Pousta (edd.), *Dějiny Univerzity Karlovy, IV, 1918–1990*, Praha 1998, s. 235–261, zde s. 238: „[...] české prostředí vidělo v jeho práci zradu české věci. Z obavy před odchodem věhlasného chemika do ciziny snažila se však univerzita vyfídit záležitost smírně. Doporučila, aby prof. Heyrovský, který je churav, si vzal zdravotní dovolenou [...] a Heyrovský se po uzdravení vrátil v letním semestru 1947 na univerzitu.“

¹⁰⁹ Z novější literatury srovnej: Hans-Jürgen DÖSCHER, *Mit Protektion und „Persilschein“ – Karrieren „gottgläubiger“ Nationalsozialisten vor und nach 1945*, Osnabrück 2013. Pro Prahu bude zřejmě nejpodstatnější případ rektora Německé techniky (DTH), resp. v letech 1942–1944 spojené Techniky a Německé univerzity, člena NSDAP a Oberführera SS Alfreda Buntru, po válce na základě „persilscheinů“ denacifikovaného a roku 1949 ustanoveného profesorem TH Aachen, jejímž se posléze stal čestným senátorem. Srovnej: Werner TSCHACHER, *„Ich war also in keiner Form aktiv tätig“: Alfred Buntru und die akademische Vergangenheitspolitik an der RWTH Aachen 1948–1960*, *Geschichte im Westen* 19, 2004, s. 197–229.

rasově politické pomluvy, které o něm v roce 1935 rozšiřovali pražští nacističtí studenti a kterým se on tehdy bránil. K tomu postupně přibýly „antifašistické“ historiky z doby okupace. V jejich koncipování se vyznamenávala zejména Hilde Kothny, která se v poválečné, Rudou armádou okupované a levicovou koalici řízené Vídní nechala obvodní organizací KPÖ Wien IX. uznat za dávnou komunistku.¹¹⁰ Následně zaslala do Prahy na Böhmovu podporu dopis o jeho (a svých) odbojových činech a poté, jak dosvědčuje nejen Böhmová, ale také Heyrovského, resp. z vídeňské strany prof. Ludwigem Ebertem vedená korespondence, několik let usilovně bojovala za jeho přechod na vídeňskou univerzitu.¹¹¹ Böhm i Heyrovský tento „odbojářský diskurz“ výkladu svého působení za války přijali a učinili integrální součástí boje za svoji rehabilitaci. A tak nalezneme mezi patnácti přílohami Böhmovy žádosti o navrácení československého občanství např. také Heyrovského podpis pod dopisem potvrzujícím, že se roku 1941 Böhm na s ním společně dovolené ve vesnici Kařezu na Rokycansku zúčastnil letákové komunistické akce. Böhm dokonce napsal, že za okupace nabízel pomoc komunistickému odboji, byl však odmítnut.

V bezprostředně poválečných měsících hrála velkou roli také skutečnost, že manželé Böhmovi uměli velmi dobře česky. Kdybychom měli soudit podle jejich dochovaných poválečných korespondencí s úřady, pak vládli češtinou ve všech ohledech takřka zcela perfektně, a to navzdory skutečnosti, že nikdy nenavštěvovali české školy. Je ovšem více než pravděpodobné, že v Böhmově spisu uložené texty, koncipované pro úřední účely, pro něj jazykově korigoval a zpočátku snad i přímo stylizoval někdo z českých sousedů či přátel. Zajímavý je už sám fakt, že Böhmovi takové české vazby měli. Je možné, že za okupace od manžela odloučená Emilie Schalek žila v českém prostředí. Kvalita Böhmovy bezprostředně poválečné češtiny vynikne zejména ve srovnání s jeho koncepty scénáře filmu o Praze nebo s ještě pozdějšími poznámkami k přednáškám v pardubickém fotografickém a filmovém kroužku. I tam se ovšem setkáme s dobrou, rozhodně však nikoliv bezchybnou češtinou. Böhmovi zřejmě ovládali a nadto rychle perfekcionalizovali mluvenou češtinu: v Böhmově žádosti o vrácení čl. občanství ze září 1945 se dokonce objevuje tvrzení, že: „*mluvíme doma česky, stýkáme se hlavně s Čechy [...]*“¹¹²

V roce 1945 Böhm „v prvním kole“ – předpokládejme, že díky Heyrovského podpoře – vrcholně uspěl. Nejen že on i jeho rodina byla vyňata z „odsunu“, nemusela nosit bílou pásku s písmenem N na rukávu, ale směla též dále bydlet v pražském bytě na Letné v Letohradské ulici č. 38. Böhmovi, kteří po zrušení Německé univerzity „*přišli o jakýkoliv zdroj příjmů*“,¹¹³ si vzali jako podnájemnice dvě české studentky. Dne 3. prosince 1945 však byl byt z rozhodnutí Ústředního národního výboru hlavního města Prahy zablokován, studentky se musely vystěhovat a Böhm přišel o právo bytem disponovat. Rodinnou situaci popsal Böhm v žádosti o výjezd do Vídně na podzim roku 1945 následovně: „*Živíme se takto:*

¹¹⁰ Zatím bylo mimo moje pracovní možnosti archivně ověřit její, Böhmem i Heyrovským opakovaná tvrzení, že byla komunistkou od roku 1934, že byla relegována z vídeňské univerzity a následně v Rakousku opakovaně vězněna, posléze v Hamburku spolupracovala s partyzány atd.

¹¹¹ NA, f. MŠANO, Osobní spis Jan Böhm, česky psaný dopis Hildy Kothny z 22. 7. 1945 o sabotáži válečných zakázek, o výrobě materiálů pro antifašistickou propagandu a jejich rozšiřování na univerzitě i mezi vojáky na letišti v Kbelích. Tamtéž srovnej též potvrzení obvodní organizace KPÖ z 13. 8. 1945 o členství Hilde Kothny od roku 1934 ve straně (roku 1933 zakázané, po potlačení sociálně demokratického únorového povstání 1934 však v ilegality rychle rostoucí).

¹¹² Srovnej Jan Böhm, žádost o navrácení čl. občanství, MÚA, f. Jan Böhm, I a – 45.

¹¹³ Srovnej: D. HOFFMANN, *Johann Böhm*, s. 536–540, V. PODANÝ, *Jaroslav Heyrovský*, s. 558–565.

*Dělám nahodilé fotografické práce, čistý příjem měsíčně asi 1200 Kčs. Žena pronajala náš druhý pokoj za 400 Kč a chodí posluhovat, příjem 400 Kčs, úhrnem 2000,- Kč.*¹¹⁴

Z dochovaných dokumentů je zřejmé, že Böhm měl – přes nejasnost svého postavení – za dané situace v roce 1945 až nepředstavitelně prominentní postavení: S povolením Ministerstva vnitra, odboru pro politické zpravodajství prováděl „fotografování a filmování pražských barokních soch a architektur.“ Spolupracoval dále s dr. Vojtěchem Volavkou. Pokládal ho za ředitele Moderní galerie. Tím však byl jen do roku 1942, po návratu z koncentračního tábora byl vrchním oborovým radou MZV ČSR. Předal mu část svých fotografií k otištění ve Volavkově knize o Praze.¹¹⁵ Böhm na podzim 1945 píše: „*Mám rozdělaných několik vědeckých a uměleckých prací (knihy, fotografií a film pražských barokních soch). Fotografické práce jsou takřka jedinečné, posoudili je služebně rada Hejman z ministerstva informací... povolení k další práci se mi dostalo od Min. vnitra (fotokopie) do konce roku 1945 a bylo mi řečeno, že mi je prodlouží, jestli bude zapotřebí. Jest to v Č.S.R. i dnes skutečně jedinečná práce v tomto oboru umělecké historie a uměleckých památek. Proto mi Min. školství také razítkovalo přidělový průkaz P3 – Takto české ministerstvo schvalovalo a umožňovalo mé zaměstnání touto prací.*“¹¹⁶

Böhm podal 16. září 1945 žádost o navrácení československého občanství.¹¹⁷ Zrekapituloval v ní svoji životní pouť i odbornou činnost a předložil řadu svědectví o svém dobrém vztahu s českými spolupracovníky, sousedy, dodavateli atd. Pro rok 1945 je symptomatické, že v podpůrných výpovědích svědků hrála velkou roli početná svědectví, že Böhm nevstoupil do strany a nenosil „nacistický odznak“, tedy odznáček o členství v NSDAP. Pro úspěch žádosti bylo pak možná klíčové Böhmovo tvrzení, že iniciativně nepožádal o německé občanství. Je však třeba říci, že ho před převzetím do říšské služby reálně dostal. Obecně samozřejmě platí, že se na základě nařízení říšského ministra vnitra z 20. dubna 1939 stali bývalí českoslovenští („árijští“) státní příslušníci německé národnosti říšskými státními příslušníky.¹¹⁸ Museli se však o vstup do svazku německého národa aktivně přihlásit (a tedy vyplnit *Fragebogen zur Feststellung der deutschen Volkszugehörigkeit*, který se stal podkladem pro jejich všestranné přezkoumání říšskými úřady).¹¹⁹ Bez tohoto kroku by Böhm nemohl být přijat do říšské služby (a tedy zároveň vyňat z pravomoci protektorátní vlády), natož pak být roku 1941 rozhodnutím říšského ministerstva povýšen na ordináře. Jeho tvrzení z roku 1945 je tedy nutno charakterizovat jako vědomě nepravdivé. Co se pak týče členství v NSDAP, bylo již výše řečeno, že Hitlerova „Říše“ neočekávala od profesorů členství ve straně, a dodejme, že kdo nebyl členem strany, nesměl ani nosit její odznak. Je však značně pravděpodobné, že v poválečné době nebyly všechny tyto konkrétní právní a správní aspekty dobovým diskurzem akcentovaných „charakteristik kolaborace“ známé, případně k nim nebylo přihlíženo.

¹¹⁴ MÚA, f. Jan Böhm, I a – 45. „Cesta do Vídně“. Nedatováno.

¹¹⁵ Vojtěch VOLAVKA, *Praha*, Praha 1948 (dvě vydání, obě v nakladatelství Jaroslava Podroužka). Předmluvu k rozsáhlé knize, na níž se podílelo deset fotografií, napsal Jan Masaryk. Bylo v ní otištěno 40 Böhmových fotografií.

¹¹⁶ MÚA, f. Jan Böhm, I a – 45. „Cesta do Vídně“.

¹¹⁷ MÚA, f. Jan Böhm, I a – 45. Žádost o zachování občanství podle paragrafu 2 ústavního dekretu presidenta republiky ze dne 2. srpna 1945.

¹¹⁸ Detlef BRANDES, *Germanizovat a vysídlit. Nacistická národnostní politika v českých zemích*, Praha 2015, s. 61.

¹¹⁹ Podrobně srovnej: Ivana DEJMKOVÁ, *Hanspaulka – žádané bydlíště nacistických prominentů*, Pražský sborník historický, v tisku.

Projednávání Böhmovy žádosti se ovšem protáhlo: až 4. září 1948 napsal Böhm Heyrovskému: „Konečně jsem přece jen dostal v Praze dekrét, kterým se prohlašuje, že mi (a rodině) bylo zachováno čs. občanství (datum 15. listopadu 1947 – přes 10 měsíců to tam měli ležet!), a to podle paragrafu 2 vl. dekrétu, tedy pro účast na boji proti fašismu.“¹²⁰

Jedním z důvodů pomalého vyřizování Böhmovy žádosti možná byla jeho intenzivní snaha o vystěhování nebo alespoň o získání dočasného pobytu ve Vídni. Ministerstvo vnitřnímu 30. října 1945 vystavilo na měsíc povolení k cestě do Rakouska a zpět. Účel cesty, o níž nelze s určitostí říci, zda byla realizována nebo ne, byl definován jako „kulturní“.¹²¹ Böhm v česky psaném obsáhlém komentáři k programu cesty (zjevně byl napsán po vystavení povolení, ale před vlastní cestou: text se zmiňuje o kopii povolení k cestě i o kopiích pozvání na přednášky) nejprve vypočítává důvody cesty: 1) Jede do Vídně vyjednávat s nakladatelstvím Springer o 4. – tentokrát anglickém – vydání Heyrovského Polarografie a o vydání své vlastní učebnice fyzikální chemie (350 stran) a projektu další učebnice všeobecné chemie.¹²² 2) Cílem cesty je „zaopatřiti si nějaké příjmy v nastávající době. Mám rozdělaných několik vědeckých a uměleckých prací (knihy fotografií a film o pražských barokních sochách).“ 3) „Možné by bylo, že se mi dostane nějaké přechodné zaměstnání v Rakousku, na příklad suplentura nějaké uvolněné stolice v mém oboru až do obsazení jejího rakouským občanem, tak bych i takto mohl dokončit svou práci a zbavit rodiny jednoho jedlíka. Nechci se však při tom vzdáti zachování čs. státního občanství, trvám na své žádosti a vrátil bych se, kdybych si mohl v ČSR najíti práci v mém oboru.“

Böhm v tomto kontextu na podzim 1945 tvrdí, že průmyslové firmy ani filmové ateliery („jsem specialista v fotografické chemii a technice a filmař“) nesmí zaměstnávat Němce, takže jeho poptávky či pracovní nabídky odmítly. Onen zákaz asi neměl obecný charakter, protože již o něco později Böhm v podstatě odborně atraktivní místo v Pardubicích dostal, a to u téhož Spolku pro chemickou a hutní výrobu, který ho krátce před tím odmítl v Ústí nad Labem.

Nevíme, kdo přesně Böhmovi zprostředkoval kontakt na vídeňského fyzikálního chemika, prof. Ludwiga Eberta. Tento říšský Němec, který roku 1940 převzal I. chemickou laboratoř, osiřelou po emigrovavším profesoru Hermannu Markovi, se ve Vídni do té míry rychle a bezpečně zabydlel, že byl po válce jako „nepostradatelný“ vyňat z odsunu Němců, a naopak on sám se od roku 1945 po boku prezidenta Rakouské akademie věd, velkého organika prof. Ernsta Spätha,¹²³ s velkou energií snažil zacetit ztráty po holocaustu, válce a nacistickém běsnění a zprovoznit vídeňskou univerzitní chemii, která stála před nelehkým úkolem rychle zajistit dostudování stovek navrátilců z Wehrmachtu, kteří pak měli postavit na nohy poničený rakouský průmysl.

Informaci o zajímavém chemickém odborníku, uvážlivším v poválečné Praze, mohl zprostředkovat dosavadní Böhmvův pražský kolega z jeho spojeného ústavu, resp. z DTH,

¹²⁰ MÚA, f. Jaroslav Heyrovský II b – 1.

¹²¹ MÚA, f. Jan Böhm, I a – 45. „Cesta do Vídně“.

¹²² Heyrovského Polarografie však vyšla (tentokrát coby učebnice) anglicky až v 60. letech: Jaroslav HEYROVSKÝ – Petr ZUMAN, *Practical polarography: an introd. for chemistry students*, London 1968. Böhmová učebnice fyzikální chemie nevyšla nikdy.

¹²³ K němu srovnej: Jiří PEŠEK, *Ernst Späth: z moravské kovárny do čela vídeňské university a Rakouské akademie věd*, in: Hana Ambrožová – Bronislav Chochoř – Libor Jan – Pavel Pumpr (edd.), *Historik na Moravě*. Profesoru Jiřímu Malířovi, předsedovi Matice moravské a vedoucímu Historického ústavu FF MU, věnují jeho kolegové, přátelé a žáci k šedesátinám, Brno 2009, s. 165–177, zde s. 179.

prof. Otto Kratky. Ten se však ve Vídni, teprve se sbírající z trosek, příliš nezdržel a pokračoval do Štýrského Hradce, kde na léta převzal katedru fyzikální chemie. Daleko pravděpodobnější se jeví (a od konce roku 1945 je to již doloženo v řadě nejen Ebertových dopisů) soustavné úsilí dr. Hilde Kothny o nalezení vídeňského místa pro Böhma. Již v létě 1945 mu zprostředkovala pozvání k přednáškám na vídeňské Volkshochschule a zjevně tím dala podnět i k jeho podzimní cestě do Vídne, kde se o Böhmuv přesun do města na Dunaji začal od konce roku 1945 starat právě prof. Ebert.¹²⁴

Ebert nejprve nabídl Böhmovi zprostředkování postu vedoucího Grafického vzdělávacího a výzkumného ústavu (Graphische Lehr- und Versuchsanstalt), již 4. ledna 1946 se však na něj obrátil s nabídkou převzít „propuštěním prof. Lange uvolněnou systematizovanou mimořádnou profesuru fyzikální chemie“ a vedení oddělení pro fyzikální chemii na vídeňské univerzitě.¹²⁵ Již koncem ledna Ebert s Böhmem na základě zaslaných podkladů korespondenčně probíral jeho příští pedagogické povinnosti a nabízel, že by Böhmmohl již před definitivním jmenováním převzít katedru od 1. března jako suplující profesor. Připomínal při tom, že by se Böhmměl v osobním dotazníku deklarovat jako rozený Rakušan, který se po činnosti v zahraničí vrací do svobodného Rakouska.¹²⁶

Situace ve Vídni se dramaticky vyostřila, když v září 1946 podlehl prof. Späth nečekaně mrtvici a Ebert musel ke všem svým povinnostem převzít vedení jeho II. Chemické laboratoře (rozuměj: ústavu), a to včetně úvodu do fyzikální chemie pro 300 posluchačů. Ebert za této situace požádal rakouské ministerstvo vnitra o urgenci vyřízení Böhmoveho jmenování u Spojenecké kontrolní komise.¹²⁷ Dne 15. října 1946 pak již Böhmm v dopise radostně a s nadějí na blízký odjezd referoval Heyrovskému, že mu Ebert zaslal výnos rakouského ministerstva školství, jímž je pověřen přednáškami z fyzikální chemie v již probíhajícím semestru.¹²⁸

Následovala však studená sprcha: Dne 5. ledna 1947 musel Ebert Böhmovi sdělit, že „k našemu trapnému překvapení byla nová a skutečně ze všech stran s velkým důrazem podpořená žádost rozhodující instancí (Kontrolní radou) podruhé, a tedy definitivně zamítnuta.“¹²⁹ Böhmm o tom zpravil Heyrovského dopisem 15. 1. 1947. Uvažoval v něm, zda má zamítnutí „politickou příčinu (socialistické smýšlení) neb jestli mají informace o mé kvalifikaci, tak s tím bude amen, jak se říká“. K prvnímu motivu, tedy že v Rakousku vadilo Böhmove „socialistické smýšlení“, je třeba připomenout, že alpské republiky v dané chvíli vládla Figlova koalice lidovců a socialistů, že místopředsedou vlády byl socialista Schärff

¹²⁴ D. HOFFMANN, *Johann Böhm*, s. 538n. ukazuje s oporou v Hevesyho dopisech v Bohrově archivu v Kodani, že Böhmuv osud byl tou dobou průběžně diskutován i v nejvyšších patrech evropské fyzikálně chemické prominence.

¹²⁵ MÚA, f. Jan Böhm, II b. Dodejme, že prof. Lange byl propuštěn poté, co 5. 3. 1945 zastřelil dva univerzitní asistenty, kteří se mu v univerzitní budově pokusili zabránit ve zničení elektronového mikroskopu. Zatčen byl po obsazení Vídne Rudou armádou a v září 1945 ho Volksgerichtshof Wien odsoudil k trestu smrti. Popravě se vyhnul sebevraždou. Srovnej: Stephanie Carla de la BARRA, *Das Verbrechen ohne Rechtfertigung: Mord an Uni-Assistenten: Der Strafprozess gegen Jörn Lange im September 1945 und die Erinnerungspolitik der Universität Wien*, Wien 2018.

¹²⁶ MÚA, f. Jan Böhm, II b, dopis z 28. 1. 1946.

¹²⁷ Tamtéž, dopis z 11. 10. 1946.

¹²⁸ Tamtéž, dopis z 15. 12. 1946, resp. Ebertův dopis, v němž Böhmovi zasílá kopii urgence spolkového ministerstva školství stran vystavení jeho pasu pro Rakousko.

¹²⁹ Tamtéž, dopis z 5. 1. 1947.

a žádost o Böhmovo povolení k vjezdu do země podal spojenecké komisi ministr vnitra Oskar Helmer z téže strany.¹³⁰

Položme si tedy otázku, jaký jiný mohl být motiv Spojenecké kontrolní komise nepustit Böhma do Rakouska. Jmenování univerzitních profesorů jinak nebylo součástí její agendy: starala se o ústavní, politickou či správní problematiku.¹³¹ Profesory jmenovala rakouská ministerská rada, která tak zřejmě učinila i v Böhmově případě. Problémem se stalo povolení k jeho přestěhování do Rakouska. Zásobovací krizí motivované rozhodnutí Rennerovy vlády (socialisté, komunisté, lidovci) o „odsunu“ Němců do Německa, dohodnuté s Rudou armádou a tvrdě praktikované hned od roku 1945, totiž výslovně zahrnovalo nejen říšské, ale i sudetské Němce. I po změně vlády deklaroval 9. 1. 1946 nový ministerský předseda, Leopold Figl, že z tohoto pravidla nemají být učiněny žádné výjimky.¹³² (Ovšem navzdory proklamacím politiků výjimky samozřejmě udělovány byly.) Stal se tedy Böhmm svého druhu obětí „odsunu“ Němců, před nímž ho v Praze uchránil Heyrovský? Je to možné.

Druhou možnost naznačil sám Böhmm: Sovětské úřady měly informace o jeho kompetenci a schopnostech v oblasti vojenského výzkumu. Konec konců: muž, který mu zadával válečné projekty, prof. Petr Adolf Thiessen, se v poválečném desetiletí nejprve v Gruzii, poté blízko Moskvy podílel pod velením Lavrentie Beriji na vývoji a konstrukci sovětské atomové bomby a mohl tedy kdykoliv zainteresovaným orgánům podat příslušné informace.¹³³ A pro Moskvu bylo snazší držet si Böhma v rezervě v Československu než v Rakousku. Kontrolní radě v Rakousku dominovali Rusové a zástupci západních velmocí se pragmaticky snažili redukovat třetí plochy na minimum.

Pro Böhma to byl zcela jistě ochromující úder osudu. Jeho pozůstalost obsahuje již rozpracované návrhy přednášek pro Vídeň, je evidentní, že se na vídeňskou profesuru vysloveně těšil. S tím byl nyní rázem konec, a tedy také se vztahem, pro něj evidentně velmi významným, s Hildou Kothny, se kterou se už zřejmě nikdy nesešel.¹³⁴ Dochovaná Böhmová korespondence svědčí o tom, že posledních pět let jeho života bylo tak provázeno depresemi, nemocemi, pochybnostmi o sobě samém i své odborné kompetenci a zároveň utvrzováním se v představě o své antifašisticko-odbojářské dokonalosti, tedy také o nespravedlnosti, se kterou s ním bylo zacházeno.

Při procházení Böhmovy a Heyrovského korespondence z let 1945–1952 si čtenář s překvapením uvědomí, že tato prakticky úplně postrádá vazbu k širšímu politickému a společenskému dění, ba i k realitě poválečné každodennosti. Jako by oba žili v historickém

¹³⁰ Poněkud překvapivě však tuto argumentaci akceptoval V. PODANÝ, *Jan Böhmm po druhé světové válce*, s. 497.

¹³¹ Srovnej: Martin DOLEZAL, *Die politische Entwicklung Wiens*, in: Michael Dippelreiter (Hg.), *Wien. Die Metamorphose einer Stadt, Köln – Wien 2013*, s. 39–107, zde s. 42.

¹³² Srovnej: Oliver RATHKOLB, *Die paradoxe Republik. Österreich 1945 bis 2005*, Wien 2005, s. 36–38.

¹³³ Christina EIBL, *Der Physikochemiker Peter Adolf Thiessen als Wissenschaftsorganisator (1899–1990). Eine biographische Studie*, Stuttgart 1999; Florian SCHMALTZ, *Peter Adolf Thiessen und Richard Kuhn und die Chemiewaffenforschung im NS-Regime*, in: Helmut Maier (Hg.), *Gemeinschaftsforschung, Bevollmächtigte und der Wissenstransfer. Die Rolle der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im System kriegsrelevanter Forschung des Nationalsozialismus*, Göttingen 2007, s. 303–351; Klaus H. FEDER – Michael GIETZELT, *Peter Adolf Thiessen. Ein Wissenschaftler in fünf verschiedenen Gesellschaftsordnungen und seine Auszeichnungen*, Melbeck 2012.

¹³⁴ Korespondence běžela až do roku 1952. Kothny pracovala ve Vídni ve farmakologické firmě Loba-Chemie. Podle nepřímých zpráv v korespondenci se jí nevedlo příliš dobře, zřejmě také pečovala o svého nezaměstnaného otce. V tehdy ostře stalinské KPÖ měla zřejmě řadu nedorozumění, takže když počátkem 50. let poznala na jakési mírové konferenci italského dětského lékaře a poslance za KPI Lodovico Angelini, záhy s ním odešla do Itálie a vdala se za něj. Srovnej: P. LACHNIT, *Siehe ein Mensch*; I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhmm*, s. 203.

vzduchoprázdnu. Nelze samozřejmě očekávat politické nebo jiné komentáře (ty občas nahrazují Böhmovy dílem sebebolné, dílem moralizující nebo poučující výbuchy), ale takřka vše, o čem si dlouholetí přátelé psali (ovšem s výjimkou palčivého bytového nedostatku, který se jich přímo dotýkal), se vztahovalo jen k jejich pracovně institučnímu postavení a profesionálnímu zájmu. Z korespondence byl vytěsněn kontext běžného života, počínaje problémy poválečné nouze a finančně-přídělového systému až po proměny situace na přírodovědné fakultě UK, která se z akademického ohniska českého fašismu a agrárnictví náhle proměnila v baštu komunismu. Únorová krize 1948, následné čistky, zasahující nemalou část akademických elit, rychlá proměna (nedokonalé) demokracie v diktaturu, generační mocenský boj, posléze politické procesy ... nic z toho se na stránky (dnes dochované) opatrně vedené korespondence nedostalo: pochopitelně nejen *verbis expressis*, ale evidentně ani v náznacích či „vedlejších větách“. Přitom se toto dění obou fyzikálních chemiků bezprostředně, ba osudově dotýkalo. Výsledkem bylo v Böhmově případě jakési „životní akvárium“, z něhož řadu pro onu dobu typických problémů nechtěl nebo snad ani nemohl vidět. Heyrovského trpělivost s komplikovaným přítelem byla ovšem mimořádná.

Böhm se již s předstihem před pokusem o vídeňskou profesuru (tedy na podzim 1945), zřejmě především s ohledem na potíže s bydlením v Praze, rozhodl hledat pro sebe další, přinejmenším přechodnou perspektivu v průmyslu.¹³⁵ I když jeho hledání místa v roce 1945 zpočátku naráželo na odpor k zaměstnávání Němců, nyní došlo k obratu: Již před válkou a za války měl Böhm dobré vztahy ke Spolku pro chemickou a hutní výrobu, který dobře znal. Nyní v něm získal práci výzkumníka v oboru fotochemie a v tom kontextu také zajistil pro sebe a rodinu závodní byt v „malé vesničce“ Rybitví u Pardubic, dnes součástí tohoto přívětivého města. I když se v korespondenci i literatuře objevují zmínky o bezmála nouzovém bydlení „v poušti“ venkova, je třeba říci, že úhledné patrové domy s velkými byty¹³⁶ byly od centra města vzdáleny asi stejně daleko jako Dejvice od Václavského náměstí v Praze.

Korespondence s Heyrovským pak vypovídá o tom, že Böhm v závodě v Rybitví zřejmě rychle zdomácněl. Jeho výzkumná práce neměla přímou souvislost s výrobou: „*pracuji bez veškerého styku s praxí, s vedením provozů* [...]“¹³⁷, nicméně se mu podařilo sžít se s prostředím a pracovním týmem. Jeho sondování možnosti vstoupit do KSČ sice skončilo naprázdno,¹³⁸ s jistým ohlasem se však v závodě nakonec setkal založení fotografického kroužku a fotograficky osvětová činnost. Alespoň v jisté míře se Böhm opět začal věnovat i turistice a horolezectví. Záhy v Rybitví skutečně zdomácněl.

Böhm ovšem nadále zůstal v úzkém, převážně ovšem písemném kontaktu s Heyrovským. Jejich přinejmenším z části dochované dopisy jsou hlavním pramenem pro poznání Böhmových osudů těchto let. Jedním z významných motivů je v nich od léta 1949 jednání o řadě Böhmovi se nabízejících možností přejít z průmyslového výzkumu zpět do akademické

¹³⁵ Srovnej dopis Heyrovského Hevesymu z 21. 11. 1946, kde Heyrovský píše, že Böhm přijal místo v oddělení pro výzkum radiové chemie a elektrochemie v Rybitví. Extensivně citován in: V. PODANÝ, *Jan Böhm po druhé světové válce*, s. 494n. Zaměření laboratoře, kterou Böhm v Rybitví vedl, bylo však podstatně odlišné.

¹³⁶ Srovnej fotografie in: I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhm*, s. 191.

¹³⁷ Srovnej: MÚA, f. Jaroslav Heyrovský II b – 1. Böhmuův dopis Heyrovskému z 12. 4. 1950.

¹³⁸ Tamtéž, Böhmuův dopis Heyrovskému z 29. 6. 1949: „Členem strany nejsem. Sliboval mi zde sice důvěrník, že mi přinese přihlášku, avšak po každé z toho sešlo. Patrně bych jim přece jen nebyl vhod jako dřívější německý profesor. Ve válce jsem sice chtěl mítí spojení se stranou, což měla zprostředkovat slečna K. Avšak jeden ze směrdatných lidí v odboji řekl, že se nemám o to přičinit.“

sféry. Pražská přírodovědná fakulta hledala vhodného profesora fyzikální chemie a zřejmě na Heyrovského podnět oslovila i Böhma. Ten nejprve apriorně odmítl s odkazem na svůj vysoký věk (54 let!), na nečlenství ve straně a jím předpokládanou neprůchodnost takového jmenování s ohledem na šovinismus ministra školství Zdenka Nejedlého.

Zajímavý je v rámci tohoto odmítnutí zejména poslední, v dopise pro Heyrovského šíře rozvedený argument: „*A konečně já sám, ačkoliv nechci býti šovinista, přece jen nemohu být členem školy, která se chovala ještě radikálněji nežli moje bývalá a která se nikterak neexponovala v odsouzení například internace naprosto antifašistických a socialistických profesorů za krajně nelidských podmínek.*“¹³⁹ Po tomto pozoruhodném srovnání, relativizujícím charakter nacifikované Německé univerzity, resp. de facto litanii o nevděku UK vůči jeho maličkosti následoval ještě (v roce 1949!) rozklad na téma, že by bylo dobré obsazovat profesury zahraničními odborníky, jako se to dělá ve Švýcarsku, Rakousku, Anglii nebo USA, a koho by z těchto zemí doporučoval povolát. V jádře jistě relevantní idea svědčí zároveň o tom, že Böhme zřejmě vůbec nevzal na vědomí existenci komunistického režimu v Československu, realitu železné opony a studené války.

Zájem fakulty o Böhma přesto trval: V dubnu 1950 ho s opětováním nabídky navštívil v Rybitví děkan Přírodovědné fakulty UK, krystalograf Jiří Novák. Böhme začal kolísat a podmíněčně kandidaturu přijal. Spokojený Heyrovský ihned jednal v té věci dále a hlásil do Rybitví: „*Ve věřejší schůzi sboru naší fakulty byl přijat jednomyslně návrh na volbu komise, která má vypracovati návrh na Vaše jmenování řádným profesorem anorganické chemie. Byl přijat velmi sympaticky a řada řečníků líčila Vaše vynikající schopnosti pro tuto funkci. [...] Vaši persekuci v roce 1945 není prý vinna nynější vláda, nýbrž buržoasní před-únorová.*“¹⁴⁰ Dopis ovšem obsahoval i pasáž, která Böhma zřejmě vyděsila: Heyrovský ho totiž požádal o „*soupis Vašich prací, ať originálně vědeckých nebo popularizujících nebo referátů, curriculum vitae a co možná hodně separátů.*“ Jenže Böhme (spolu)publikoval za 15 let od odchodu z Freiburgu jediný třístránkový článek...

Nejspíše tedy s úlevou přijal Heyrovského dopis z 5. června 1950,¹⁴¹ kde mu přítel sděloval: „*vyšetřováním na ministerstvu jsme zjistili, že dosud platí zákaz přijímání osob jiných národností než československé (i když byly jimi jen dočasně) na vysoké školy. Ministerstvo školství nám radí, abychom návrh na Vaše jmenování přes to podali, neboť se prý onen zákaz v nejbližší době odvolá.*“ Není třeba připomínat, že podobný, tedy ve standardní podobě vydaný, ministerský zákaz v podstatě není dohledatelný. Jeho reálnost těžko ob stojí již jen v konfrontaci se skutečností, že do republiky po konci války přicházely desetitisíce repatriantů, včetně dosavadních občanů SSSR, v jejichž dokladech se „národnost československá“ většinou nenacházela. Ovšem praxe interních nařízení, neopírajících se o žádný zákon nebo dekret prezidenta, byla ve 40. letech zřejmě velmi rozšířena. Böhme ovšem už profesuru nechtěl, takže ho Heyrovský následně prosil o uvedení nějakých důvodů, proč návrh stáhnout. Jednání však zřejmě přece pokračovala dále.

Nabídek na profesury ostatně Böhme dostal více.¹⁴² Stolicí fyzikální chemie mu nabídla VŠCHT (tehdy ještě součást ČVUT), dále Vysoká škola technická v Brně a roku 1950

¹³⁹ Tamtéž.

¹⁴⁰ MÚA, f. Jan Böhme, II b, Dopis Heyrovského z 28. 4. 1950.

¹⁴¹ Tamtéž, Dopis Heyrovského z 5. 6. 1950.

¹⁴² Srovnej: I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhme*, s. 195.

nově založená Vysoká škola chemická v Pardubicích. Böhm, ještě v roce 1947 nadšený pro výuku svého oboru na vídeňské univerzitě, pokaždé odmítl. Tlak na něj však zůstával ohromný, zapojilo se i ministerstvo školství. Böhm nakonec kývl alespoň na externí výuku v Pardubicích. Habilitovaných fyzikálních chemiků bylo v poválečných letech málo, nadto se vše odehrávalo v době politických čistek, v nichž byli někteří z odborníků odstavováni. Böhm si však zřejmě především nevěřil. Velkou roli v jeho postojích hrály návaly deprese: od poloviny 20. let oblíbený učitel, údajně autor hotové rozsáhlé učebnice fyzikální chemie, opakovaně tvrdil, že by nezvládl úkol vyučovat svůj obor.¹⁴³ Možná si uvědomoval, že i při výborném ovládnutí běžné češtiny neměl prakticky žádné zkušenosti s českou chemickou terminologií. Na chybějící ochotě vrátit se do víru akademického provozu se ale mohl podílet také jeho špatný zdravotní stav, a to již před plným projevem plicního onemocnění v roce 1951.

Problém s odbornou kompetencí vyvstal pro Böhma, intenzivně pracujícího zřejmě převážně ve fotochemické expertize, v roce 1950. Tehdy bylo připravováno „gratulační číslo“ pražského časopisu Collection k Heyrovského šedesátinám. Tady Böhm nemohl absentovat, ve vědě však už aktivní nebyl. Sáhl tedy do „své“ minulosti a věren přesvědčení, že je spoluautorem všech kvalifikačních prací, které u něj kdy byly obhájeny, lehce inovoval disertaci Josefa Jäntsche o širokouhlých rentgenových diagramech termicky degradovaných krystalů,¹⁴⁴ rozpracovávající metody kyjevského fyzika, konstruktéra jemné měřicí optiky a rentgenového krystalografa Vladimíra Linnika. K Böhmově cti je třeba říci, že v aparátu článku v poznámce 4) na s. 716 přiznává, že „předkládané sdělení představuje výťah z Jäntschovy disertace“. Původní text zůstal do té míry nezměněn, že v něm Böhm na s. 711 ponechal i poděkování freiburskému kolegovi Seemannovi z roku 1940, že mu přenechal svoji rozkládací rentgenovou aparaturu, která vylepšovala původní Linnikovo zařízení na měření širokouhlých interferencí, sestavené a publikované v roce 1930.¹⁴⁵

To vše samozřejmě neznamená, že by Böhm už neměl zájem o fyzikální chemii. Ve chvílích relativní pohody, dokonce později i z nemocnice, psal Böhm občas Heyrovskému, s jakou chutí (právě zde) čte zahraniční chemickou literaturu, zapůjčovanou mu z knihovny Heyrovského ústavu.

¹⁴³ MÚA, f. Jan Böhm, II b, Dopis Heyrovskému z 12. 7. 1951 „Po pravdě řečeno, bych nejraději zůstal v Pardubicích, vzhledem k chorobnému stavu mé ženy, k zaměstnání Aninky, a též proto, že se bojím fyzikální chemie, ve které jsem se necítil nikdy doma, kterou jsem nesledoval od revoluce se vši tou matematikou, teoretickou fyzikou a t.d. Doufám, že mne proti mé vůli do Prahy dát nemohou, pojedu tam a pokusím se o to, věc zneškodnit. Vám to píši, abyste o tom věděli.“

¹⁴⁴ Johann BÖHM – Josef JÄNTSCH, *Röntgenweitwinkeldiagramme thermisch zersetzter Kristalle*, Collection of Czechoslovak Chemical Communications 15, 1950, s. 708–716. Srovnej *Disertace pražské univerzity*, II, s. 198, č. 886, Josef JÄNTSCH, *Die Weitwinkel-Diagramme und ihre Anwendung auf Strukturen kristalliner Aggregate*. Publikaci v němčině povolil osobně Heyrovský s odůvodněním, že je to jazyk, používaný v chemických časopisech lidově demokratického Německa a neutrálního Švýcarska. Možná soudil, že je to už vlastně jedno: Collection, tedy časopisu, publikujícímu v cizích jazycích, tak jako tak hrozil podle jeho informací roku 1951 zákaz vycházení.

¹⁴⁵ Fyzik Vladimír P. Linnik (1889–1984) se po krátkém působení na Kyjevské technice stal v letech 1926–1934 vedoucím laboratoře pro vývoj jemných optických přístrojů v kyjevském státním optickém závodě. Zabýval se též rentgenovou krystalovou strukturální analýzou. Pro citovaný příspěvek jsou podstatné jeho práce v časopisech *Zeitschrift f. Physik* a *Physica* z roku 1930. V roce 1934 byl povolán na leningradskou univerzitu. K Linnikovi srovnej: M. M. MIROSHNIKOV, *Academician Vladimir Pavlovich Linnik – The founder of modern optical engineering (On the 120th anniversary of his birth)*, *Journal of Optical Technology* 77/6, 2010, s. 401–408.

A ještě jeden moment hrál u Böhma občas roli při odmítání profesur jeho dříve milovaného oboru: byla tu zvláštní (ale také u sudetoněmeckých profesorů uprchnuvších nebo vysídlených do Spolkové republiky a Rakouska velmi podobná) fixace na vlastní zpětně vyfabulovanou minulost: „*Avšak má někdejší příslušnost k bývalé Německé universitě v Praze a události při jejím zrušení, mne zavazují k jakési alespoň platonické věrnosti k ní. Vděčím jí za to, že mi poskytla možnost k práci, když jsem musel opustit nacistické Německo, ona si mě vážila jako dalšího socialistického člena sboru.*“¹⁴⁶ Nemusíme tu snad opakovat výše uvedená fakta o tom, že Böhmu Německo opouštět nemusel, že na – již zřetelně se nacifikující – Německé univerzitě nebyl považován za socialistu (proč také?) a že si po příchodu do Prahy sám stěžoval na panující nacistický duch přinejmenším studentstva. Ovšem přesto zůstával Böhmu nadále okázale věren arizované a nacisticky zglajchšaltované, ve 40. letech do velké míry říšskými Němci převzaté Německé univerzitě válečných let,¹⁴⁷ kterou si nyní bezuzdně idealizoval a zpětně radikálně „denacifikoval“. Postoj apolitického technokrata, který nenese vinu na konání vražedného režimu, ač mu disciplinovaně sloužil, byl ovšem opět dobovou, v Německu i Rakousku široce rozšířenou opcí, jak se po konci nacistické diktatury vyrovnat s vlastní minulostí.

A přece nakonec Heyrovský dokázal Böhmu pohnout směrem, který potřeboval: 2. června 1951 se Heyrovský oficiálně na papíře Ústředního ústavu polarografického obrátil na „*prof. Dr. Jana Böhma, Výzkumný ústav všeobecné chemie Československých chemických závodů, Rybitví u Pardubic*“ s nabídkou stát se vedoucím „*Ústředního ústavu fyzikálně-chemického, který má být zřízen Ústředním výzkumu a technického rozvoje (při Státním úřadu plánovacím)*“.¹⁴⁸ Argumentoval při tom, že místo vedoucího nemůže převzít „*prof. Brdička, protože nemůže opustit katedru chemie na universitě*“. Jako Böhmovo pracovní pole definuje Heyrovský: „*měl byste za úkol dát do chodu rentgenový výzkum všeho druhu, později fotochemické a spektrometrické výzkumy. Během roku 1952 budete ještě přiřazen k Ústřednímu ústavu polarografickému, ale od 1. 1. 1953 povedete svůj ústav.*“ Zůstává otevřenou otázkou, proč Heyrovský Böhmu tak naléhavě potřeboval? Nutně přece věděl, jak o jeho „odpadnutí od oboru“, tak o jeho subjektivních problémech s pokračováním ve fyzikální chemii.

Böhmu samozřejmě opět kličkoval, argumentoval vším možným, „z vesnice“ Rybitví se mu nechtělo ani do „vlastního ústavu“. Heyrovský shrnul situaci koncem léta slovy: „*[...] derou se o Vás tři ústavy a nemáte do žádného z nich chuť a nechci Vás znásilňovat. Tak to přenechávám Allahu a doufám při tom, že nenápadně místo v Ústředním ústavě pro fyzikální chemii vám přece bude konvenovat. [...] Věc je naplánovaná a rozhodnuta Státním úřadem plánovacím podle sovětského vzoru (mají to být ústavy akademie), tak se to musí provést.*“¹⁴⁹ Zkušený Heyrovský ovšem věděl, že Böhmu nakonec povolí, takže jednak pro něj v Praze nechal shánět byt a zároveň (podle Böhmových pokynů) začal s nákupem

¹⁴⁶ Citováno podle MÚA, f. Jan Böhm, II b., Dopis Heyrovskému z 12. 7. 1951.

¹⁴⁷ Srovnej: A. MIŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita*, s. 97; Jiří PEŠEK, *Die „eigenen“ und die „fremden“ Studenten der Philosophischen Fakultät der Prager Deutschen Universität 1940–1945*, in: Dietmar Neutatz – Volker Zimmermann (Hgg.), *Die Deutschen und das östliche Europa. Aspekte einer vielfältigen Beziehungsgeschichte. Festschrift für Detlef Brandes zum 65. Geburtstag*, Klartext V. Essen 2006, s. 149–168, zde s. 150n.

¹⁴⁸ MÚA, f. Jan Böhm, II b., Dopis Heyrovskému z 2. 6. 1951.

¹⁴⁹ Tamtéž, Dopis Heyrovskému z 27. 8. 1951.

zařízení pro nový ústav.¹⁵⁰ Státní úsporná opatření nakonec vedla k méně rozmáchlému zakládání ústavů. V roce 1952 byla idea zřízení celého fyzikálně-chemického ústavu zrušena a jednalo se již jen o založení fyzikálně-chemické laboratoře při Akademii věd, kde měl Böhmm působit pod vedením prof. Brdičky: „*Pracovat si budete moci na čem chcete, bude to věc dohody s Brdičkou, který se na spolupráci s Vámi velice těší.*“¹⁵¹

Cyklicky se vracející a antibiotikům vzdorující těžká plicní choroba však udělila těmto idylickým plánům škrť přes rozpočet. Böhmmovy zdravotní problémy se dramaticky zhoršovaly, léčba, přenesená do Vinohradské nemocnice, nezabrala. Nově ustavená ČSAV stačila ještě 19. listopadu 1952 jmenovat Böhma „za zásluhy o československou vědu“ svým členem korespondentem, již 27. listopadu však sedmapadesátiletý chemik zemřel. Na pohřbu 5. prosince 1952 promluvil o zemřelém příteli Jaroslav Heyrovský.¹⁵²

Je více než evidentní, že Heyrovského pohřební projev, resp. obsáhlý *Nekrolog člena korespondenta prof. dr. Jana Böhma (1895–1952)*, odevzdaný pak pro potřeby ČSAV, tedy základ nekrologu v *Chemických listech* i – daleko kratšího – v *Nature*, byl nejen oslavou zemřelého, ale i svého druhu zabezpečením se Heyrovského a s ním spojeného okruhu vědců. Je třeba si uvědomit, v jaké době se vše odehrávalo. Böhmm zemřel v den vynesení rozsudku nad Slánského „židovským spikleneckým centrem“. To nebyl okamžik pro jakékoli „objektivní líčení“ dějinnými komplikacemi provázeného Böhmmova života. Aby nemohla být účelově znovu otevřena kauza válečné kolaborace na Německé univerzitě, bylo nutno Böhma vylíčit jako příkladného hochu z chudých poměrů, který se sice celý život definoval jako Němec, ale všichni ho považovali za „dobrého Čecha“.

Heyrovský načrtl obraz celoživotního socialisty, který se z chudých poměrů propracoval čistou vědou až k profesuře, a který jako antifašista odmítal vstoupit „do nacistické strany“, byl proto vyhnán z Německa. Pro moment koncipování nekrologu je charakteristické, že např. odchod Habera a Hevesyho z Německa nemohl být uváděn v kontextu německého antisemitismu a nacistických rasových čistek. Hevesy byl proto prohlášen za „proskribovaného antinacistu“. Až po válce vyšlo pak podle Heyrovského najevo, že se Böhmm jako profesor NU, který se jinak věnoval jen učebním a administrativním povinnostem, zapojil do komunistického odboje „brněnské komunistky Kothny“ proti nacismu.¹⁵³ Pro nekrolog je charakteristické, že v něm „nesedí“ ani řada tak banálních fakt, jako že Kothny nepocházela z Brna nebo že se Böhmm nehabilitoval roku 1931, ale již o tři roky dříve.

Heyrovským koncipovaný nekrolog,¹⁵⁴ oříznutý o Böhmmovy „vlastní životopisy“ z let 1951 a 1952, byl obsahově i formulačně účelově socialisticky „hagiografický“.¹⁵⁵ Přesto

¹⁵⁰ Tamtéž, *Dopis Heyrovského z 2. 12. 1951*. „[...] prozatím je téměř nemožno v Praze byt uvolnit. Proslychá se, že po Novém roce dojde k drastickým opatřením proti luxusním bytům, čímž se vyzíská mnoho obytné plochy. My jsme získali krásný byt na kraji Dejvic a Hradčan, na Valech 32, kde jsme velmi spokojeni.“

¹⁵¹ Tamtéž, *Dopis Heyrovského z 15. 3. 1952*.

¹⁵² I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhmm*, s. 195.

¹⁵³ Rakušanka Kothny neměla s Brnem nikdy nic společného, ale její otec byl mezi válkami profesorem na brněnské německé technice a Heyrovský se pro svůj „básnický“ nekrolog s fakty opravdu neověřoval.

¹⁵⁴ Tyto Böhmmovy „vlastní životopisy“, z nichž cituje Ivana Lorencová, se mi při výzkumu v Archivu AV ČR bohužel nepodařilo dostat do ruky. Z citací in: I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhmm*, s. 38, je zřejmé, že byly nejen nepravdivé, ale i formulačně drasticky dryáčnické: „Jako vědec a syn z chudé rodiny jsem byl v mládí v socialistickém ovzduší [...]. Na vysokých školách vznikla má sympatie ke komunismu, v letech 1917 a 1918 jsem byl na vojně zastáncem komunismu.“

¹⁵⁵ Jen pro ilustraci stylu Heyrovského textu uvedme návaznou pasáž hned z počátku nekrologu: „Rozhodující vliv měl na něj jeho spolužák Becher, který se za války dostal až do Sevastopolu, kde působil jako člen

či právě proto se následně stal základem pro řadu dalších tištěných nekrologů a vzpomínkových článků. Je pozoruhodné, že právě ony účelově vygenerované texty z doby nejtemnějšího stalinismu pak prakticky dodnes definovaly obraz života a díla Johanna Böhma.

Závěr

Položíme-li si otázku, proč jsou život a vědecko-pedagogické působení fyzikálního chemika Johanna (Jana) Böhma vlastně zajímavé, bude odpověď poněkud komplikovaná. Je možno říci, že byl jedním z nemnoha z Čech pocházejících vědců, kteří se úspěšně etablovali na mezinárodním poli. Jeho vědecká osobnost, objevující se ve 20. letech v týmech velkých jmen světové fyzikální chemie, opravdu zazářila. Již v druhé polovině 20. let se však Böhmm do velké míry posunul z pozice badatele do role kompetentního učitele a technicky nadaného, vysoce výkonného manažera. I do tohoto „kabátu“ vklouzl Böhmm úspěšně a bez stížností na nedostatek času či kapacit pro výzkum, resp. hlavně interpretaci a publikaci jeho výsledků. Tento mentální outfit nepostradatelného a dodejme nepolitického akademického manažera podržel i po přechodu do Prahy a přes veškeré dějinné zvraty až do konce II. světové války.

Jeho osobní vývoj tak v mnohém odrážel změny, kterými prošla chemická věda, resp. institucionalizovaný akademický výzkum v první polovině 20. století. Když Böhmm na podzim roku 1913 nastupoval ke studiu na DTH Prag, dominovaly v chemii velké, převážně širší oblasti oboru univerzalisticky ovládající profesorské individuality, opírající svůj výzkum o zatím spíše nevelké laboratoře. K dosahování úspěchů patřila vysoká laboratorní zručnost, většina profesorů si sama budovala své aparatury, někteří dokonce i sami foukali specifické kusy chemického skla. Matematizace a soustavná systematizace oboru fyzikální chemie zatím postupovala spíše pomalu.

Böhmm, technicky nápaditý a organizačně schopný chemik, se po válce rychle prosadil v nově se etablojícím (mezním) oboru chemické krystalografie a radiové analýzy krystalů a jejich deformací či tepelných degradací. Fritz Haber a zejména Georg von Hevesy rychle rozpoznali Böhmmův potenciál a učinili z něj významného člena svých týmů, resp. Hevesy na něj brzy přenesl podstatnou část břemena, spojeného s budováním jeho, na onu dobu velkolepého, freiburského ústavu. A protože osobně přívětivý Böhmm nadto dobře a snad i s chutí přednášel, dostal naloženu ještě porci této práce – a to i v zastupování svého, zároveň ovšem jeho kariérní vzestup podporujícího šéfa.

Druhou stranou mince je skutečnost, že Böhmm zřejmě nesnadno formuloval a do publikovatelné podoby přiváděl výsledky svých prací. Ty se převážně pohybovaly v oblasti chemické krystalografie a s ní provázaných metod, resp. technik a technických inovací rentgenoskopie. Články výrazněji chemické publikoval Böhmm jen jako člen – zejména Hevesym vedeného – autorského týmu. Později řešil problém s akademickým psaním tím způsobem, že spolupodepisoval výtahy z disertací svých žáků. Není důvod nevěřit, že (vlastně v rozporu s tradičním konceptem, podle nějž měla být disertace samostatně vypracovaným řešením

vojenské rady rudé armády. Ten seznámil Böhma s učením marxismu a také ho upozornil na skvělé podmínky výzkumné práce, které tehdy poskytoval talentovaným adeptům chemie proslulý Ústav císaře Viléma v Berlíně.“ J. HEVROVSKÝ, *Nekrolog člena korespondenta prof. Dr. Jana Böhma*, s. 1.

profesorem zadaného problému) se na projektech svých (nemnohých) žáků podstatně podílel. Sepsání publikovatelné studie však přenechával jim. Dokonce i v bibliografiích svých prací pro úřední potřebu se netajil tím, že v případech, kdy tak jeho žáci neučinili, nebyl výsledek (zatím) publikován.

Tento specifický přístup k prezentaci výsledků vědecké práce zaráží zejména v případě Böhmovy zájmu o fotochemii, v níž byl přinejmenším v technickém či chemickém ohledu nezpochybnitelný mistr a (zřejmě nejen v českém prostoru) průkopnická osobnost. Ovšem opět šlo „pouze“ o praxi a výuku, ať už spojenou s rentgenografickými analýzami krystalů nebo s fotografií obecnější. Böhm, který byl mj. průkopníkem užití odborných fotografií a filmů ve vysokoškolské výuce, nepublikoval (pokud víme) k tomuto tématu ani řádku.

To, co naopak (pravděpodobně posléze bez velkého nadšení, ale s výbornými výsledky) Böhm zvládal rutinně, byl manažering různého typu: od výstavby a odborně náročného vybavování freiburského ústavu přes budování pražské katedry od roku 1935, nadto komplikované souběžným komisařským vedením velkého obecně chemického „Meyerova“ ústavu na přírodovědné fakultě NU, později vedení tří napříč NU a DTH spojených fyzikálně chemických ústavů plus katedry fotochemie v době války, až po úspěchy v koordinaci válečných úkolů na tomto pracovišti, včetně zapojení vědeckých „hostí“. Je přitom nutno říci, že k moderní „velké vědě“ takovýto manažering nutně patří – o to více, opírá-li se o komplexní, pro výuku nutnou kompetenci, o dar vlivné šéfovské komunikace a o praktické (technické) zkušenosti v oboru.

cenou, kterou za to Böhm (reflektovaně?) platil, bylo vzdání se výzkumu, ztráta kontaktu s vývojem fyzikální chemie jako takové a zřejmá únava, ve které se utíkal zejména k uměleckému fotografování. Dodnes – i po nedávné záslužné publikaci Ivany Lorencové a Tomáše Štanzla – známe zřejmě jen zlomek jeho fotografické produkce z let války, která tak jako celá řada jiných Böhmových projektů nedošla plně a zasloužené publikační realizace.

Böhmovým (ale zdaleka nejen jeho) specifikem bylo v době okupace Československa a světové války vytěsnění širších politických či snad i občanských kontextů jeho působení. Pečoval o svět „svých“ laboratoří a lidí v nich pracujících a neptal se příliš po ceně, za kterou toho dosahoval. Nacistický režim nemiloval, nevalilo mu však pro něj – špičkově – pracovat a řídit výzkum, aniž by (snad až na poslední měsíce války) uvažoval o širších důsledcích své vývojářské a zejména manažerské práce v ústavech, které vedl.

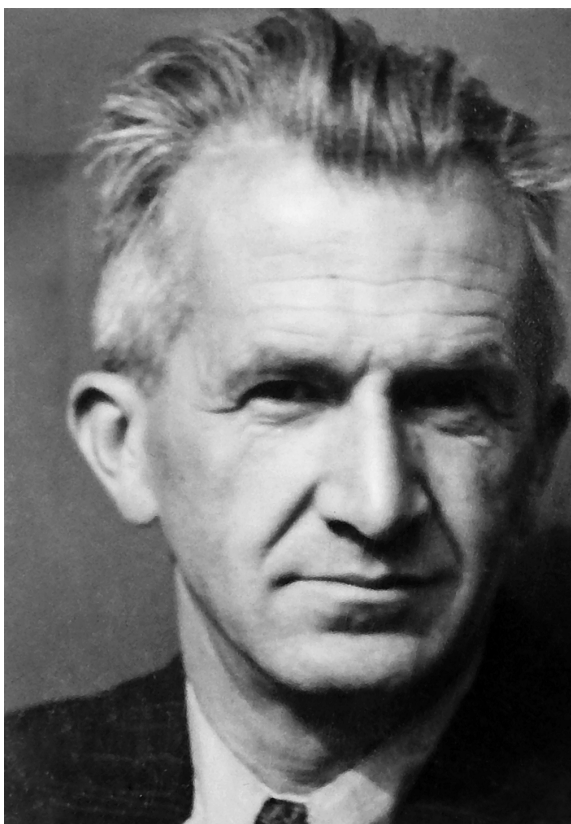
Jaroslav Heyrovský byl svému příteli v postojích vůči (vytěsněnému) okolnímu světu podobný. Jako geniální průkopník polarografie si ovšem dokázal i v poválečných desetiletích uhájit dominantně badatelský status, zatímco Böhm vlastně už od konce 20. let přešel do kategorie „čistých“ manažerů, od nichž se již neočekává osobní badatelská genialita, nýbrž především úspěšné vedení (velkého) vědeckého pracoviště. V době okupace mu to zajišťovalo přísun válečných projektů a klid k práci pro něj i jeho podřízené. V pounorovém Československu se pak Böhm systémově dostal do blízkosti badatelsky sice průměrného, organizačně však více než úspěšného, politicky protřelého velkomanažera Františka Šorma nebo (snad i v důsledku Böhmovy nevěle a posléze úmrtí) Rudolfa Brdičky, nuceně odtrženého od milovaného výzkumu a „uvězněného“ do ředitelské kanceláře.

To, co můj, byť relativně podrobný, výzkum zatím nemohl objasnit, jsou zdroje Heyrovského víry v Böhma, resp. jeho mnohaletá poválečná podpora a snaha vtáhnout ho doslova za každou cenu zpět do akademického provozu. Vedle Heyrovského vděku Böhmovi za

podporu v době okupace či svého druhu „spříseženectví osudem“ vědců, intenzivně pracujících pro válčící Hitlerovu říši a následně všemi způsoby usilujících o svoji rehabilitaci, tu musel hrát roli i (vcelku nepodložená) víra, že ranami osudu zdeptaný Böhms nalezne cestu zpět k výzkumné vědě nebo přinejmenším (opět) k jejímu manažingu.

Grantová podpora

Tento výstup vznikl v rámci programu Cooperatio, vědní oblasti History, na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy.

Johann Böhm na fotografii z r. 1945

**Johann Böhm (1895–1952).
Voraussetzungen, Wendungen und Klippen in der Karriere
des deutschböhmischem Chemikers im Wandel der politischen Regimes**

ZUSAMMENFASSUNG

Johann (Jan) Böhm (1895–1952) war ein deutschböhmischem Chemiker, dessen Spezialisierung die Radioanalyse von Kristallen war. Nach den Erfahrungen, die er an den Eliteuniversitäten in Berlin und Freiburg im Breisgau gesammelt hatte, übernahm er 1935 den Lehrstuhl für physikalische Chemie an der naturwissenschaftlichen Fakultät der Deutschen Universität Prag. Während des Krieges leitete er die drei zusammengeschlossenen Institute für physikalische Chemie der Deutschen Universität und der Deutschen Technischen Hochschule, war in der Fotochemie und im Fotografieren aktiv und beteiligte sich auch selbst mittels „Gästen“ (darunter der Erfinder der Polarographie Heyrovský) an der Kriegsforschung. Nach Kriegsende definierte er mit Hilfe tschechischer und österreichischer Freunde seine Kriegstätigkeit neu, erhielt das Statut eines Antifaschisten und Widerstandskämpfers, so dass er nicht zur Aussiedlung nach Deutschland gezwungen war. Er wechselte in die Industrieforschung in Rybitví bei Pardubice (Pardubitz) über und starb kurz vor seinem Wechsel in die neue Tschechoslowakische Akademie der Wissenschaften. Vorliegende Studie versucht anhand kritischer Archivforschung, die nach Kriegsende aufgekommenen Zwecklügen und späteren Mythen über seine Betätigung zu identifizieren und Böhm als den Typ eines subjektiv apolitischen Technokraten und Managers zu zeigen, der ohne das Bedürfnis nach tieferer Reflexion sämtliche sich rasch ändernde Regimes überdauerte.

Deutsche Übersetzung: Wolf B. Oerter

*prof. PhDr. Jiří Pešek
Fakulta humanitních studií UK, Praha
jiripesek203@seznam.cz*